СЛОВО ПРО ДІДУСЯ ТА БАБУСЮ

Усе почалося з випадку. Пригадую, напередодні зимових канікул класний керівник сказав нам:

— Ну от, діти, тепер часу у вас вдосталь. Отож використайте його з користю. Нині — зима, роботи на полі ніякої, і ваші батьки, дідусі та бабусі збиратимуться на погостини. Так здавна називають у нас сільські посиденьки. На них здебільшого сходяться сусіди й родичі. Старші люди люблять згадувати свої молоді літа: як вони розважалися, в які ігри грали, яких співали пісень. А до розповіді ще й дотеп якийсь докинуть, прислів’я народне чи приказку. Дослухайтеся, запам’ятовуйте, а найцікавіше записуйте. Це й буде вам домашнє завдання на зимові канікули!

Слухаючи вчителя, я згадав свою бабусю та сусідського дідуся. Ось уже котрий рік вони товаришують. Здається, не було й дня, особливо взимку, щоб нас не перевідав дід Тарас. Будь-якої пори року — у свято чи будень, зимову хурделицю або весняне бездоріжжя — неодмінно загляне до нашої хати. Ми дуже звиклися до нього. І коли дідусь чомусь не заходив день-другий, ми починали нидіти, не знаходили собі місця, немовби з родини хтось одблудився. Бабуся раз по раз зиркали у застільне віконце і неодмінно казали: "Ну-бо, внучку, збігай до дідуся, чи не прихворів, бува..."

Дід Тарас живе недалечко, хат за п’ять од нас. І тому, що він так часто приходить на погостини, є своя причина. На нашій Забудській вулиці зосталось лише двоє старих людей. Решта ж або повмирали, або роз’їхалися по дітях у міста. Мабуть, через те й так міцно потоваришували дідусь із бабусею.

А ще — дідусь і бабуся дуже люблять, коли їх хтось уважно слухає. І я для них отой самий вдячний слухач. Але не подумайте, що цим я

фальбую. Мені й справді цікаві їхні оповідки. А мова яка, особливо в дідуся,— барвиста, соковита, наче джерельна вода в спекотну днину,— п’єш її й напитися не можеш!

Про що б дідусь не розповідав, неодмінно вискіпає таке гарнюпусіньке, свіженьке слівце, що в жодній книжці не знайдеш, або ж приперчить приказочкою чи приспів’ям. І все це у нього доречно й природно, неначе бондар вправив тугу клепчину в діжечку. "Це я,— скаже при нагоді,— з нашого поліського діалекту взяв, а він вельми давній ".

До дідуся навіть приїздили вчені з Києва записувати ті перли — слівця, легенди та приказки, цікавилися давніми піснями, ремеслами, святами та обрядами. Торік йому надіслали з Академії наук товстеньку книжку. В ній були вміщені всі записані з його вуст оповідки. Книга та стоїть на покуті, як найдорожча реліквія.

Бабуся, щоправда, менш говірка. Але й вони, коли розохотяться, можуть розказати багацько цікавого. І тоді один одному спуску не дають: то жартом, то приказкою, то спогадом розмову присмачать, мовби діється те не в житті, а на сцені.

Я намагаюсь не втручатися до їхніх розмов. Але це не завжди виходить. Буває, що й самому кортить підкинути слівце-друге чи запитати що-небудь. А дідусеві цього й треба! Він якось непомітно заведе балачку зі мною, бо дуже любить уважних слухачів. "Ну то що, козаче,— скаже,— накручуй собі на вуса наші поцікавинки, допоки ми живі-здорові. На старість знахідкою буде. Не дарма ж мовиться: що старий на глум, то малий на ум!"

Мене інколи поймає сум, що рано чи пізно настигне лиха година, й навічно одійдуть бабуся з дідусем. Адже обоє вони в літах, розміняли по сьомому десяткові. Але невеселі думки одразу ж відганяю, бо осьдечки сидять вони, поряд,— веселі, здорові, розпашілі від суперечки...

Слухай тільки та записувати встигай.

Хлопці підсміюються інколи: у тебе одна рада, мовляв,— дід та баба. їм невтямки, чого це я здебільшого вдома сиджу, а не в м’яча ганяю. Та я ті кольки поза вухами пускаю — хай собі глузують! Може, від того й заздрощі, що в самих немає таких дідусів та бабусь. "Ви краще,— кажу їм,— спробуйте розв’язати задачку: на одній руці п’ять пальців, стільки ж і на другій,— розводжу обидві долоні.— А якщо їх докупи з’єднати, то буде десять. Скажіть тепер: скільки пальців на десятьох руках?"

Петя Козлик, а він, як каже бабуся про таких людей, завше любить встромити носа в чуже просо, одразу ж скривиться, начебто їдку кислицю надкусив: "Пхе, знайшов задачку — її навіть першак розв’яже!" — "Може, й так,— усміхаюсь сам до себе,— тільки коли такий розумний, спробуй, не лічачи пальців, сам дати точну відповідь".

Мнеться, бачу, зволікає, бо, очевидячки, здогадується, що є в цьому якась заковика. Аж тут вискакує Дениско Пришивайло: "Ну й математи-ч-ки! — пирхає гордовито.— Сто пальців буде!"

Я спокійно стою, мовчки вичікую. "Ну то як, здивував нас? — І знову кривиться Козлик. — Може, ще якусь дурничку придумаєш ?" — "Хай по-твоєму й дурничка,— нараз веселішаю,— але ти із нею не годен справитися ".— "Ти ба, який впертий віслюк,— сердиться Петько,— як ти доплентався до четвертого класу, коли до сотні полічити не вмієш!"

А я од сміху аж губи кусаю. Хлопці аж роти пороззявляли — не второпають, що це зі мною коїться. Лишень Гринько Мар’яненко, мій найближчий товариш, мирить нас: "А таки й не вгадали — буде не сто, а п’ятдесят пальців на десятьох руках... "

Я тим часом, начебто й нічого не трапилося, підкидаю вже іншу загадку: "Стукотить, гримкотить, наче сто коней біжить, треба встати й погадати, що тим коням їсти дати. Що б це означало?"

Яких тільки здогадів не було, а ось про млин всі забули. "Отож,— кажу гордо, бо таки здивував багатьох,— те смійте насміхатися з дідуся та бабусі, бо я від них все це почув!"

Або ще такий випадок. В одну з неділь ми збиралися на екскурсію в районний краєзнавчий музей. А це кілометрів зо дванадцять од села. Ввечері, лаштуючись у дорогу, я запитав дідуся, якою буде завтра погода. Він невпоспіх обдивився призахідне сонце, мовив статечно: "Візьми про всяк випадок дощовика, бо сонце сідає в хмари ".

Уранці, коли ми зібралися біля школи, хлопці аж за боки взялися, побачивши на мені плаща: "Що, дід з бабою погоду передбачили ? Ну й ну... Та ти на небо подивися! Хоч би хмаринка де... "

З цим ми й вирушили в похід. Через півгодини небо нараз затяглася чорною хмарою, а згодом почало накрапати. "А що,— нагадав я хлопцям, які тулилися під моєю накидкою, наче курчата під квочкою,— дідусь неправду сказав?!"

Відтоді рідко хто наважувався кепкувати.

Я, звичайно, міг би розповісти чимало інших і не менш цікавих історій про дідуся та бабусю. Але оскільки їх багато й не всі лишаються в пам’яті, то я, як це і радить вчитель, буду записувати найцікавіші з них в окремий зошит. І почну робити це із завтрашнього дня — першого січня. А ви, прочитавши, вже самі складете їм ціну.

СІЮ, ВІЮ, ПОСІВАЮ

Вчора хоч і запізно ліг спати, прокинувся ще вдосвіта. Настрій — святковий, піднесений. Ще б пак: перший день Нового року! До нього я підготувався заздалегідь — сходив до лісу, одшукав у гущавині кучеряву сосонку. І ось вона, прикрашена паперовими цяцьками,

лісовими горішками та цукерками, красується біля покуття. Неподалік і кубельце з пахучого сіна, а на ньому горщик з кутею.

Злажу з печі, хутенько вмиваюсь і, зодягши празникового костюмчика, сідаю біля вікна. Поруч на стіні висить новенький календар. Я вже встиг передивитися його, прочитати найцікавіші оповідки. В одній із них розповідалося про походження календаря. Слово це, як я вже тепер знаю, прийшло до нашої мови з латини і означає "боргова книга", куди записували борги античні римляни. Позичену річ господар мусив обов’язково повернути на "календи", тобто в перші числа наступного місяця. Оскільки такий звичай був лише в Стародавньому Римі, то вислів "відкласти до грецьких календ" означав "ніколи і нічого не зробити". Це тому, що в грецькому літочисленні таких календ взагалі не існувало.

Крізь рідкі ласиці, які нагадують візерунчате мереживо, що їх порозмальовував на вікнах морозець, крадеться досвіток. Мені добре видко припорошені інеєм дерева в садку; стрункі талії яблунь та груш, обперезані житніми перевеслами, їх ми вчора з татом попідв’язували, щоб щедро вродила цього року садовина. Цей звичай існує на Україні здавна.

Нараз бачу, як нашою вуличкою повільно рухається чиясь постать. Припадаю до шиби і впізнаю діда Тараса. Спираючись на ліщинову карлючку, він неквапом прошкує до хати. Без неї, ковіньки, вже не гожий ходити. А це минулого тижня дідусь, збираючись додому, не міг пригадати, де ціпка залишив. "Та ви ж,— підказую,— в хату без костура заходили!" — "А,— змахнув він правицею,— та ж я свою третю ногу в сінцях зоставив. От голова! Ну коли так, то спробуй відгадати загадку: вранці на чотирьох, удень на двох, а ввечері на трьох. Що це таке?"

Як я не мізкував, але вгадати не зміг. Тоді дідусь розтлумачив: "Ну ось, скажімо, дитя, коли вчиться ходити, на чотирьох повзає. Підросте — на двох ходить, а коли постаріє чоловік, як я, приміром, то й сам розумієш — без ковіньки не обійдеться..."

Вже здаля бачу, що сьогодні дідусь у доброму гуморі. Онде гілочку обдивився — певно, цікавиться, скільки нав’язалось бруньок на антонівці, потім глянув крізь штахетину на вулики. Бджоли для нього — особлива радість. Про що б не балакав, а неодмінно згадає божу комашку.

— Бабуню, — аж підскакую на радощах,— до нас гості йдуть!

Вони зиркають у вікно і, знявши рушника, поспішають витерти лаву. Я тим часом шиюсь на покуть, щоб заздалегідь приготувати ручку й зошита. Новий рік, радію сам до себе, таки пощастить започаткувати першим записом...

Доки ранній гість вичищає в сінцях віником валянки, я встигаю оповістити бабусю:

— А я знаю, що в цьому році приведе наша Лиска!

— Коли знаєш, то скажи...

— Бичечок з’явиться у нас!

— Звідки тобі відомо? — усміхаються загадково.

— Ви ж самі вчора казали: "Запам’ятай, внучку, хто першим перевідає нас,— якщо дід Тарас, то буде бичечок, а коли тітка Ганна — з’явиться теличка..."

— Ну молодець, молодець,— добрішають бабуся.— Буде з тебе, бачу, непоганий господар.

Нарешті рипнули хатні двері, і з клубками морозяної пари увійшов дідусь. Він вийняв з кишені жменю жита й заходився засівати ним долівку, приказуючи:

— Сію, вію, посіваю,

З Новим роком вас вітаю,—

Щоб родилася пшениця

Й колосилася пашниця,

Щоб гараздилось у хаті

На діла завжди багаті!

З Новим роком вас, з новим щастям!

Бабуся низько уклонилися.

— Дякую красно за поздоровлення. Нехай і вас не обділить ласка божа щастям, здоров’ям і статками в Новому році!

Дідусь неквапом підходить до мене, гладить теплою долонею начучмачений чубчик.

— А тепер будемо іменинника гутати!

— От і не вгадали, — кажу вдоволено,— мій день народження аж у жовтні...

— Е, хлопче,— всміхається дідусь.— Слабенько знаєш наші давні звичаї. На Новий рік прийнято всіх Василів гутати!

— Малий іще, аби йому таку честь виявляти,— заперечують бабуся.— Нехай підросте трохи...

— Може, й так,— зголошується дідусь і присідає на ослоні. — І як воно, Мотре, так виходить: тільки Новий рік, то й сніг з морозом прибавляються. Чи не тому кажуть: січень не так січе, як у вуха пече.

— Атож, у січні сніг січе з вітрами, а пияк трясе зубами, — схилившись на рогача, додали своєї бабуся.

— Мусить трясти, бо коли січень наступає, то мороз людей обнімає.

— А мені, Тарасе,— бабуся притуляються спиною до комина,— од того ні холодно ні жарко, бо як січень не січися, а ти до печі тулися!

— Хитра ж ти, Мотре, стоячи біля тепла! Тільки не забувай, що в січневу холодну добу думай про худобу.

— їй, худобі, справді непереливки,— покивали головою бабуся,— бо в січні вночі панують тільки сови та сичі.

— Авжеж,— піддакнув дідусь,— січню-батенці морози, а лютому хуртовини.

— До лютого, Тарасе, ще дожити треба, а ось коли січень без снігу, то літо без хліба!

— Твоя правда, Мотре: хвали січень сніговий, травень дощовий, а серпень на хліб рясний...

— Ого, куди тобі закортіло,— сказала наостанок бабуся. — Доки до серпня, то січень на все гаразд: вдень снігом січе, а вночі мороз вогнем пече.

Тим часом у печі щось зашипіло. Доки балакали, то юшка, очевидно, на черінь збігла. Бабуся поспіхом кинулись до печі, а дідусь підійшов до ялинки. Довго й уважно дивився на неї.

— Ну й гарнюпусінька сосонка, справжнє диво! Придумали ж люди, як зустрічати Новий рік. До речі, ти знаєш, коли вперше з’явилися ялинки в домівках?

Я підозріло дивлюся на дідуся: до чого це він хилить?

— Знаю,— відказую впевнено, бо вже читав десь, — їх запровадив у нас Петро Перший...

Дідусь помовчав трохи і, схилившись ліктями на стіл, мовив:

— І так, і ні. Якщо говорити про наших пращурів, то вони берегли ліс. На святвечір ставили біля покуття лише дідуха — солом’яного снопа, замаяного медяниками та горішками. А в Російській імперії почали святкувати Новий рік з ялинками за наказом царя в 1700 році. Проте у Західній Україні цим звичаєм користувалися на півстоліття раніше. Справа в тім, що частину українських земель загарбали Польща і Австро-Угорщина. А там, як і в усій Європі, значно раніше користувалися ялинками. Ось звідки цар і запозичив цей звичай.

Слухаю діда і дивуюся: звідки це він знає стільки всякої всячини? Але одразу ж згадую, скільки давніх книжок у нього. Коли не прийду до дідуся, він постійно читає щось.

— А от скажи мені ще таке: тобі щось відомо, коли вперше почали святкувати Новий рік і як його відзначають інші народи?

— Ні, не знаю,— щиросердно зізнаюся.— Розкажіть, це цікаво!

Дідусь повагом спирається на підвіконня і починає розповідати.

— Офіційно відзначати новорічне свято почали ще в Стародавньому Римі. Римський цар Нум Помлілій здійснив у своїй країні нову реформу літочислення і переніс початок року з березня на січень. Перший місяць назвали на честь давнього божества — дволикого Януса. Він вважався стражем усіх дверей та воріт, які власноручно відчиняв і замикав. За уявленнями римлян, Янус мав два обличчя: старе, що символізувало рік зійшлий, та юне, що звернене у майбутнє.

У кожного народу були свої новорічні обряди і звичаї. В Ефіопії Новий рік випадає на середину вересня. Мешканці міст і сіл у цей час сходяться на околицях і спалюють на вогнищах сухостій. Навколо ватри влаштовують веселі ігри й танки. В Ірані, навпаки, новоріччя святкують 22 березня, коли у розповні весна.

За традицією глава родини в цей день обдаровує родичів новим вбранням. Після цього всі виходять на вулицю, розпалюють багаття і перестрибують через вогонь. Повернувшись додому, кожен мусить розбити стару глиняну посудину, а господині — причастити гостей сімома стравами, кожна з яких починається з літери "С".

Не менш цікаві звичаї і в шотландців. З приходом Нового року сусіди йдуть один до одного в гості і несуть із собою грудочку вугілля. Вкинувши її у вогонь, гість бажає: "Нехай світло й радість завжди будуть у вашій оселі!" В Японії, навпаки, цієї ночі намагаються відіспатись і тільки вранці виходять на вулицю, щоби привітати схід сонця. Від того, який ранок — ясний чи похмурий,— залежить, на їхню думку, й увесь рік.

У Голландії новоріччя зустрічають довгими гудками пароплавів, які стоять на рейдах. На Кубі цього дня б’ють в усі святкові дзвони й виплескують воду з вікон. Панамці намагаються щонайгучніше бити в бубни та металеві предмети, вмикають на всю потужність магнітофони і радіоприймачі. Але з особливим темпераментом зустрічають Новий рік італійці. По всій країні лише протягом першої години року лунає

безладна стрілянина з хлопавок. У цей час господарі викидають крізь вікна на вулицю старі меблі, посуд, ганчір’я...

— Дідусю, а як зустрічали Новий рік наші пращури? Він усміхнувся, підняв угору вказівного пальця.

— Це окрема тема! Бач, як виходить — ми краще знаємо про обряди в далеких країнах, ніж про свої, домашні. Тарас Шевченко з цього приводу, знаєш, як казав: "І чужого научайтесь, і свойого не цурайтесь..."

Але коли тебе цікавить наша історія, то залюбки розповім...

У давнину, ще до запровадження християнства, Новий рік починався в березні. Язичники (так називали наших далеких пращурів за те, що вони вірували в чудодійство природних сил — сонця, місяця, блискавки, дерева, річки, озера) вважали, що з пробудженням природи має неодмінно народитися й Новий рік. Тому з приходом весни люди збиралися на галявах, співали, водили танки, грали в різні ігри, приносили дарунки добрим богам, щоб задобрити їх. Найпершим символом весни, а отже й Нового року, вважалася верба. Це тому, що вона розпукувалася найраніше.

З приходом весни дівчата йшли до діброви. З-поміж себе вибирали кустянку — найсимпатичнішу дівчину — і прикрашали її зеленими галузками. Решта ж плели віночки, одягали їх на голівки і йшли селом з піснями. Заходячи до осель, кустянки вітали господарів з Новим роком, бажали родині щастя, здоров’я, щедрих статків, багатого врожаю. Цей обряд називався "Водити Куста".

Згодом, коли київський князь Володимир Великий запровадив на Русі християнство, Новий рік перенесли на вересень. Але ще не одне століття наш народ святкував новоріччя за старим звичаєм. Тому митрополит Феогностій вимушений був розповсюдити 1342 року новий

наказ, яким зобов’язував усіх людей православної віри відзначати Новий рік лише у вересні.

Минав час. Уся Європа перейшла на римське літочислення. Виникла необхідність перенести Новий рік на січень і в нас. З 1918 року ми святкуємо новоріччя з 31 грудня на 1 січня. За церковним календарем воно відзначається на 14 днів пізніше.

...Різдво цього року співпало з неділею. І хоч у січні якраз припадали зимові канікули, але в празниковий будень наша вельми ідейна вчителька за будь-що знайшла б якусь роботу — то шкільні класи прибирати до другого півріччя, то збирати макулатуру. Вона щоразу напередодні свят — Великодня, Трійці, Покрови а також храмових — наказувала нам не брати в них жодної участі.

Зимові сутінки досить рано крадуться у хаті. Тому бабуся запалила лампадку на покуті, її блимкотливий огник тьмяно висвітлює ікону Ісуса Христа. Я уважно вдивляюсь у його світське обличчя, яке нагадує багатьох сусідських патріархів, особливо уподібнюється до діда Тараса: такий же високий лоб із залисинами, продовгувате волосся, мудрі очі. Якби, думаю собі, в нашому хуторі знайшовся добрий богомаз, то неодмінно змалював би Всевишнього саме з нього, діда. Це ж він зучора перевідав нашу оселю і детально розповів мені про Різдво. Якщо вірити його оповідці, новітнього Бога мати Марія народила ввечері в ясельцях, бо цар Ірод, знаючи, що це станеться, розпорядився вбивати всіх хлопчиків, котрі з’являться на світ. Віща Божа благодать оповістила пастухів, що з появою надвечірньої зірки на небосхилі народиться Божий Син, й вони прийшли віншувати маленького Ісусика. Дідусь навіть проспівав колядочку: Нова радість встала, Яка не бувала, — Над вертепом зірка ясна На весь світ засіяла.

Тому-то християнський люд сьоме січня празнує як народження Ісуса Христа. Щоправда, дідусева оповідка уявлялася мені за легенду. Але то таке. У нашій родині, як і в сусідніх, побожно готувалися до Різдва: товкли в ступах ячмінь для куті, кололи годоваників, щоб після

Великого посту розговітися свіжиною, дівчата виготовляли різдвяні прикраси — зі стебел жита чи пшениці робили вигадливих "павучків" та "їжачків".

Такого павучка змайструвала для мене й бабуся. Вона витягла кілька цупких стеблин з куля, рівномірно нарізала відповідних розмірів цурбанки і, протягнувши всередині нитку, зробила кілька кубиків.

— Оце і є павучок, якими ми в дитинстві прикрашали на Різдво оселі.

— А чому їх називають павучками? — дивлячись, як підвішений до стелі на тонкій ниточці він постійно покручується навсібіч, питаюсь у бабусі.

— Павучки, щоб ти знав, заснували світ, а тому вбивати їх — гріх. Якщо він завівся в хаті, то його годиться винести в сіни чи на подвір’я. Але робити це треба лише по обіді. Так велить звичай...

Сиджу оце біля застільного віконця і згадую дідусеві та бабусині оповідки. Але наразі поглядаю в шибу, адже бабуся наказали мені: як тільки-но з’явиться підвечірня зірка, оповістити всіх. На столі дванадцять пісних страв. І як, дивуюсь я, зуміла бабуся наготувати стільки їства — печена і смажена картопля, гриби, борщ, риба, мед, квашена капуста, засолені огірки, перепічки, узвар, накришена в олії цибуля і обов’язково коливо та кутя.

Вечір цей, як я вже знаю, називають Святвечором, Багатим вечором, Багатою кутею чи Вілією. З ним пов’язано й чимало прикмет.

На Багату кутю зоряне небо — кури добре нестимуться і вродить горох.

Ожеледь на деревах — вродять горіхи і садовина.

Сніг іде — врожай на яблука, а іній — на мокре літо і дорід зернових.

Якщо чисте й зоряне небо, то буде сухе й врожайне літо, і навпаки.

Натомість у Різдвяний день, себто завтра, казали так: "Дми не дми — не до Різдва йде, а до Великодня ", чи: "Дуй не дуй, а вже не до ковбаси, а до яєць іде."

Краще Різдво тріскуче, ніж пекуче.

На Різдво обійдеться без паски, а про мак буде й так, а без олії не зомлію.

Обійдеться на Різдво без свяченого, а на Великодень — без куті...

— Бабусю, — скрикую зусюсили, — вже заясніла підвечірня зірка!

— Слава Богові, — і вона тричі перехрестилася. — Швиденько зодягай нові рукавиці й однось кутю на покуть!

Виконавши свою ролю, ми всілися за празниковий стіл. Тато, прочитавши "Отче наш", взяв дерев’яну ложку, ним же ж виструган у, тричі жбурнув куті під стелю. Це для того, щоб знати, якщо прилипли зернята, скільки роїв сплодять бджоли, скільки курчат вилупиться в квочки і яким багатством на копи защедрить біляхатня нива.

Вечерю розпочали з куті й нею закінчили. Ложки і їства не прибирали зі столу. За повір’ям, цієї ночі, начебто, обов’язково мають перевідати нашу оселю душечки найближчих родичів, котрі відійшли в потойбіч. Нехай і вони, думаю собі, посмакують дванадцятьма пісними стравами... Я нашвидкуруч лягаю в ліжечко, але довго не можу заснути. Уявно відтворюю ясельце, в якому пискливим голосом оповіщає про своє народження манюцюпусенький Ісус, до столу зберуться, коли ми полягаємо спати, на Святвечір найближчі родичі, про яких я тільки знаю

з розповідей, а завтра бабуся нарешті підігріє кров’яних та м’ясних ковбас, насмажить з цибулею свіжого сала, за яким я так зіскучився, адже сім тижнів мені не велено було навіть лизнути жодну шкварочку. Слава Богові, що нарешті скінчився цей найдовший піст.

— Христос рождається! — чується крізь пелену сновидіння бабусин голос.

— Славімо Його! — відказує ненька. З цими словами я засинаю...

Традиційні українські новорічні обряди вельми цікаві. Серед слов’янських народів це найбільш поетичні дійства. Особливо колядки та щедрівки. Напередодні Різдва починали щедрувати дівчата. Хлопці колядували днем пізніше. Юнаки вибирали ватагу,, котрий носив велику звізду, Малайку — перевдягненого в жіноче вбрання заводіяку-витівника, Козу та Лікаря. При гурті обов’язково мав бути й Міхоноша — вайлуватий хлопець з торбинкою, котрий збирав віддарунки.

Обходячи односельців, юнаки просили дозволу завітати до хат Вважалося, що колядники обов’язково принесуть господарям щастя на весь рік. Тому їх чекали в кожній оселі. Обряд починався з величальних пісень господареві, господині та їхнім діткам.

Я слухав дідуся і згадував торішній Новий рік. Поскрипує сніжок, пощипує морозець, а вулицею з масками і зіркою йдуть колядники. Ось вони заходять до нашого подвір’я. Звіздар стукає у вікно. Тато, накинувши кожушину, виходить на вулицю. "Можна вам заколядувати?" — просить дозволу ватага. "А чого ж ні,— кланяється їм батько.— Заходьте, прошу, до господи!"

Під музичний супровід вибухає парубоцька співаночка:

Щедрий вечір, добрий вечір,

Добрим людям на здоров’я...

Далі почалася вертепна вистава. Особливо мені до вподоби маскарадна Коза. Вона така чудернацька: змахує головою, висолоплює язика, буцькається навсібіч. Мені трохи лячно стає, і я вилажу на піч. Та Коза наздоганяє: "Я тебе ріжками, я тебе ніжками..." Слідом за нею і Міхоноша з наповненою гостинцями торбою. "Облиш, Кізонько,— зупиняє він вередливу тварину.— Господар пообіцяв нам щедрого гостинця!"

Тато скидають у міх заздалегідь приготовлені віддарунки, а колядники починають співати нам величальні.

Вранці сусідів та родичів вітали з Новим роком хлопчики й дівчатка. Хлопчикам дозволялося засівати оселю зерном. А перевесниці лише щедрували. Одну з таких пісень-щедрівок і пригадав дідусь:

— Я дівчинка маленька,

В мене платтячко рябеньке.

Я ще не знаю ні аз, ні буки,

Дайте мені червінчика в руки!

На новорічні свята обов’язково готували і обрядову кутю, їх було дві — багата, чи щедра (напередодні Різдва, тобто 6 січня, і голодна, або пісна (в переддень старого Нового року — 13 січня). Кожна страва мала своє призначення і пов’язані з нею обряди.

Напередодні Різдва в кожній оселі мало стояти на столі дванадцять страв. Усі члени родини мусили почастуватися ними. Починали вечерю тільки з куті.

— Ну ось і все про давні обряди,— мовив дідусь.— А тепер скажи мені, яку іноземну мову ти вчиш?

— Німецьку,— дивуюся я, бо ніяк не втямлю, навіщо це йому потрібно.

— А по-їхньому як зветься січень?

— Януар...

— Майже так само, як і в російській. Це все йде од дволикого Януса. А ось у білорусів перший місяць року називається студзень. Це коли холодно дуже, мороз землю студить...

— А в нас січень,— поспішаю, аби мене часом не випередили.— Це тому, що сніг січе. Правда ж?

— Можливо, можливо,— смикає себе за вуса дідусь.— Але, може бути, і від того, що місяць пересікає, тобто січе зиму навпіл. Це якраз середина зими. Старші люди казали, що під цю пору вони заготовляли дерево для осель. Вирубаний взимку ліс вважається найкращим. Деревина добре зберігає тепло, її не точить шашіль. Оскільки в давнину ліс не різали, а рубали, тобто підсікали сокирами, то й місяцеві дали таку назву. Про це мовиться і в прислів’ї: "Січень січе та морозить — ґазда з лісу дрова возить".

"Ти ба, — думаю собі, — скільки цікавого заховано в одному лише слові!"

— А хто, дідусю, давав назви місяцям?

— Я, правду кажучи, невеликий знавець,— завагався він.— На те є спеціальна наука. Але, мені здається, справжнім творцем був народ. Скажімо, на Поліссі січень називали "щипуном" і "сніжнем". Щоправда,

теперішня назва січня стосувалася лютого. Про це стверджує давня цитата: "Мць февррвь, рекоъін сьчьнь". Її я вичитав у старому календарі.

У хаті вже розвиднялося, і дідусь припав до вікна. На вулиці все біліло, неначе в старому млині.

— Урожайним видасться рік,— сам до себе мовив наш гість.— Усі дерева в інеї. Кажуть: якщо в січні гілки часто вкриваються сніговим пухом, то на дорід.

— Але ж,— встряє в розмову бабуся,— коли січень мокрий та з відлигами — жди холодного літа!

Ну все, почалося, тішу себе. Якщо вже й бабуся прилучаються, то тільки встигай записувати прикмети.

Непомітно просовуюсь на покуть, беру ручку і зошита та й починаю занотовувати.

Якщо на Новий рік рівно випав сніг, то врожай озимини і ярини буде однаковим.

Ворони купаються — до негоди, каркають — на мороз, гуртами літають — на снігопад, сідають на землю — до відлиги, а вмощуються на нижніх гілках дерев — на вітер.

Снігур заспівав, а сорока під дах заховалася — бути хуртовині.

Тетеруки зариваються в сніг — похолодніє, а коли перелітають з полів у глиб лісу — на завірюху.

Гусак стоїть на одній лапці та ще й ховає голову в крило— на мороз.

Якщо миші вилазять з-під снігової ковдри і бігають по снігу — незабаром потеплішає.

Кінь лягає долі й перекидається з одного боку на інший — на хуртовину.

Місяць на небі яскравий — до ясної погоди, блідий і ледь покритий туманцем — на сніг.

Узимку над лісом або чагарниками повітря синюватого відтінку — незабаром потеплішає.

Якщо вдень падав сніг, але під вечір притих — погода покращає...

— Ну то як, цікаво було слухати? — запитує дідусь.

— Аякже,— відповідаю йому.— Дуже цікаво.

— Зима, щоб ти знав, без трьох підзимків не буває. У січні, як кажуть колядники, хоч мороз і невеликий, та стояти не велить. Отож, якби не зима, то літо було б довшим...

Дідусь натяг рукавиці, відкотив шапку.

— Піду вже. Удома свіжина чекає...

— Годованика закололи? — перепитали бабуся.

— Атож. Новий рік зустрічати без свіжини? Вчора ми з ївгою наморочилися з ковбасами, доки поначиняли їх. Може б, ти, новорічний іменинникуприйшов та заколядував для годиться?

— Та я збирався,— виправдовуюсь,— тільки ж ви випередили!

— Для ранньої пташки — всі комашки,— усміхнувся задоволено. — Але не переживай, ще не пізно. А знаєш, як тре засівати? Торік Горопашкові діти наскоком забігли і шарсь-шарсь по долівці манною крупою та рисом. Цілий тиждень видзьобували ми ті мачинки. Де це бачено, щоб манкою посівати. Для цього є жито-пшениця...

— Я знаю, — заспокоюю дідуся,— як це робити!

— Якщо знаєш, то приходь. За гарну колядку віддарую смачним крученик ковбаси. Тільки не за таку: "Коляд, коляд, колядниця, добра з медом паляниця, а без меду не така — дайте, діду, п’ятака!" Цю всі знають. Я, на всяк випадок, розкажу тобі кілька новеньких, а ти зумій запам’ятати:

Біг баранець

Із нових сілець,

Наставив рожок

На дідусів стожок.

А ви, діду, дайте пиріжокі

Як не дасте пирога —

Візьму воли за рога,

Да виведу на моріг,

Да викручу правий ріг.

Рожком буду трубити,

Воликом буду робити,

А пужкою підганяти —

Вас, діду, з празником поздоровляти!

Або ще ось одна:

Василева мати Василя родила,

Під небесами носила.

Дала йому життяну лужку;

Сюди-туди махне —

Там жито росте,

Святий колосок.

А ви, діду, дайте пиріжок,

А зверху ще й ковбаса —

Ось й колядочка уся.

Я уважно вислухав дідусеві колядки і мовив:

— Я знаю таку, якої ви ще зроду-віку не чули!

— То приходь, почуємо, яка вона,— посміхнувся дідусь.— А на цім слові бувайте здорові!

Скрипнули хатні, потім сінешні двері. Тільки-но наш гість вийшов на вулицю, я швиденько підбіг до порога і, зробивши жест, начебто засіваю дідусеву оселю, почав декламувати:

Житом, житом із долоні

По долівці, по ослоні

Засіваю в вашій хаті —

Будьте дужі та багатії

Щоб збулося все нівроком —

З новим щастям, з Новим роком!

Ото буде дивина для дідуся, правда ж?

ЛЮТЕНЬ СКАЗАВ: "ЯКБИ В БАТЬКОВИХ ЛІТАХ..."

Дві доби без угаву гуляла віхола. Шарпкий вітер позадував стежки й дороги пухким покривалом. Уволю нароскошувавшись, хурделиця врешті вгамувалася. Нині село вже купається в глибоких снігах.

— Ну й намело! Всі шляхи-дороги в переметах,— заходячи до хати з відерцем води, бубонять самі до себе бабуся.— Насилу до криниці дісталася. Недарма кажуть, що лютий — місяць вітрів і кривих шляхів...

Почувши бабусину балачку, я миттю зіскочив з печі. Похапцем зодяг штанці, накинув куфайчину — і мерщій до дверей.

— Куди це так нафундьорився? — дивуються вони.

— Сніжок повідкидаю,— відказую скоромовкою.— Гляньте, скільки поначіплялося його на ваших валянках!

— Ай справді,— схоплюються бабуся й виходять зі мною в сінці.— Січень міст будує, а лютий його руйнує. Бач, скільки нахурделило за два дні!

— Хай хурделить,— байдуже змахую рукою,— все одно лютневий сніг весною пахне...

— До весни, внуче, ще не один комар носа одморозить. Але як би лютий не лютував, а ведмедеві в барлозі бік пригріває,

Я одшукав дерев’яну лопату й вийшов на вулицю. То там, то там повискували лопати і шурхотіли віники.

Щоб не відстати од сусідів, починаю і я прокладати стежинки. Спочатку одкидав сніжок до криниці, потім до хлівця і наостанок звільнив путівець до сільської вулиці.

Від незвички трохи втомився. Зіперся на держак, задумався: коли ж, нарешті, прийде справжня весна? За календарем тільки початок лютого — найконозішого зимового місяця.

Гарну й точну назву дали йому люди. Справді-бо, останній місяць зими вельми щедрий на морози та хуртовини...

— Що це ти так задумався? — почувся наглий дідусів поголос.

Спохоплююся од несподіванки. Поруч стоїть дідусь, посміхається.

— Оце повідкидав сніжок та й почав згадувати, чому лютий лютим зветься...

— Ну і як, пригадав?

— А що тут гадати,— впевнено відповідаю,— назва сама за себе каже.

— Хочеш, розповім тобі, як звали місяця кривих доріг у давнину?

— Звичайно, хочу...

— Попервах лютим називали сучасного січня. Лише три століття тому теперішня назва закріпилася за останнім місяцем зими. Проте в народі він завжди звався "сніжнем", "крутнем", "зимобором", "бокогрієм", "криводорожником", "меженем" (тобто календарна межа між зимою і весною). У нас, на Поліссі, лютий мав ще одну накличку — "казиброд". Це від того, що казиться погода і доводиться їздити убрід...

— Ходімте до хати, — запрошую дідуся. — Я вже всі стежки попромітав.

— Це ти добру справу зробив,— підхвалює дідусь Тарас— Водночас і зарядка, і батькам неабияка поміч, та й усіди добре слово скажуть: "Дивіться, який працьовитий у Мотрі онук!"

Вузенька стежина, якою ми йдемо, звернула до яблунь. На одній з них примостилася синичка. Вона щойно поснідала салом, яке я вдосвіта прив’язав до гіллі.

Вона і тепер тоненько попискувала.

Дідусь взяв мене за лікоть, притримав:

— Чуєш, як співає? Якщо синичка зранку пищить, то вночі обов’язково похолоднішає, а коли б горобці цвірінчали, то так і знай: відлиги не минути.

Ми зайшли до хати. Тепле повітря від гоготливої печі приємно нас обгорнуло. Дідусь притулив у коцюбнику свою ковіньку, привітався до бабусі:

— Доброго ранку вам у морозі лютому!

— На лютий добридень,— почулося у відповідь,— березневим — здоровий будь!

— Але лютий, Мотре,— сідаючи біля застільного вікна, продовжує дід,— гостро кутий, хоч і виганяє ковалів із гути. Що б там не було, та коли прийшов лютий і додав до весни охоти, ти ще взувай добрі чоботи. Бо в лютім, кажуть, сонце йде на літо, а зима — на мороз.

— Хто б що казав, — не погоджуються бабуся,— я знаю своє: коли лютий дорогу підгриз — кидай сани, бери віз, бо вже давно варвари ночі украли і дня доточили. Хоч-не-хоч, а зима з весною стрічається. Завтра Стрітення.

Про це народне святце я дещо знаю. Припадає воно на 15 лютого. З давніх-давен у народі вірили, що на Стрітення обов’язково має "важитися зима з весною". В цей день начебто зустрічаються (а від того й назва свята) — дві пори року. Яка з них переможе, та й буде ще до кінця місяця господарювати.

Напередодні Стрітення жінки випікали обрядове печиво, яке називали "жайворонками". Це такі чудернацькі коржики у вигляді весняних птахів. Їх давали дітям, щоб віднесли в садок і накликали весну в гості.

Зі Стрітенням пов’язане й прогнозування погоди. У цей день казали: "Бач, зимо,— дорікало літо,— що я наробило і придбало, то ти все поїла і розтринькала". Протягом дня старші люди стежили за погодою. Якщо на Стрітення півень під порогом води нап’ється, то в травні віл напасеться; коли на Стрітення капає зі стріх, то в липні так капатиме мед. Крім того, спостерігали за бурульками на стрісі: якщо вони довгі, то літо буде "сопливим", тобто мокрим, а коли малі — сухим.

Дідусь все розповідав і розповідав, а я, діставши свого зошита, хутенько записував народні прикмети.

Монотонно шумить зимовий ліс — на тепло.

Хмари йдуть низько — до відлиги.

Хоч і вітряно, але хмари йдуть навпроти,— вночі випаде сніг.

Удосвіта іній вкрив дерева — вдень не йтиме сніг.

Сухі ялинові гілки згинаються — на хуртовину, розпрямляються — на гожу днину.

У морозяний день вода виступає поверх льоду — невдовзі настане відлига.

Лунко потріскує лід — на міцний мороз.

Півні ввечері розкукурікалися — на переміну погоди.

Свійські свині згрібають барліг і ховаються у нього — перед великим морозом.

Голуби туркочуть — тепло віщують.

Доки я писав, дідусь кілька разів підходив до мене і заглядав через плече:

— Якщо хочеш, я тобі подарую одне гарне прислів’ячко. Ти такого ще не чув: "Лютень сказав: "Якби я в батькових літах, то бику-третяку роги вирвав би!" Ну то як?

— Правду кажучи, я не до кінця зрозумів його,— зізнався щиро.

— А що тут розуміти: лютий — останній зимовий місяць. — Отже, сили у нього лишилося небагато...

— Я, Тарасе, знаю трохи простіше прислів’я,— встряють у розмову бабуся.

— Якщо знаєш, то розкажи.

— Лютень сказав: "Якби мені та сила, що в січні, то я б бикові роги вломив!" Але сили в нього не прибавляється, а відбуває, як у нас з тобою, Тарасе...

— О, це правду ти сказала, Мотре, — зітхнув дідусь. Мені нараз стало шкода стареньких. Щоб не подати виду, поспіхом закриваю зошита й ховаю його на покуті. З голови не виходить щойно почуте: "Лютень сказав: "Якби в батькових літах..."

Справді-бо, літа в нього вже лічені і мічені. Хоч на вулиці і намело снігу, але пройде тиждень-другий, і весна таки загляне в наше покутнє віконце.

Варто лише трішки зачекати!

НОВОЮ КРАЙКОЮ ПІДПЕРЕЗАНИЙ

Гарний сьогодні видався день. Яскраве березневе сонечко голубить зір. На душі від того весело й святково. Бабуся повитягали з-під припічка всілякі вузлики, передивляються їх. Чого там тільки нема! Он наїжачилось насіння моркви, плескатіють бубки огірків, крадькувато визирають темно-коричневі клубочки бурякової розсади, дрібніють мачинки цибулі та щавлю...

— Бабусю, чого це ви так рано взялися за насіння? — запитую з подивом. — Ще ж не вся земля розмерзлась.

— Воно-то так. Але ж незабаром земля стужавіє. Одразу скільки роботи нагальної прибавиться: скопувати грядки, садити й сіяти. А перед тим як висівати розсаду, треба вже знати, чи справно вона перезимувала, чи гарно проростатиме. Отож заздалегідь і перевіряють, яка вона.

— А як це зробити?

— Ось візьму з кожного вузлика по пучці розсади, замочу ЇЇ у воді. За тиждень-другий вона мусить обов’язково набубнявіти. Та й час уже не такий ранній, як тобі здається. Вісімнадцятого березня день почне переважувати ніч. А коли надійде теплий Олексій, то, кажуть, розсаду в хаті посій.

— Коли ж Олексій наступає?

— Він завше дотримується одного числа — тридцятого березня. На теплого Олекси пасічники вже мусять винести в сад вулики, щоб бджоли зробили обліт. А для цього потрібне тепло. Тому й теплим його назвали.

Доки бабуся чаклують з насінням, я тим часом беруся за свою справу. Виймаю з шухляди ручного свердлика і кілька залізних пасклинків. За зиму вони трохи потемніли. Отож треба вичистити їх

суконною ганчіркою, щоб свіженькі були і добре стікав по них сік. Адже незабаром почнуть сокору-шити берези. Тато вже й діжечку наготував. Як тільки я наповню її соком, вони приправлять його сухими грушками-дичками, смаженим ячменем та перетопленим з вощиною медом. Через два тижні напій готовий.

Якби ви тільки знали, яка то смакота — настояний березовий сік. Вип’єш кухлик барниці (так у нашому селі називають цей напій) — і на весь день вгамується спрага. Сусіди знають, що в нас щороку є березниця. Тому кожен, ідучи з роботи, неодмінно зайде на хвилинку, натякне між іншим: "Вже вистоялася, Мотре, барничка, що її наносив онук?.."

Бабуся від такої похвальби тільки усміхаються. Та й мені, зізнаюсь вам чесно, приємно слухати, коли сусіди дякують за напій і бажають доброго здоров’я та швидкого росту.

За роботою незчулися, як у хату дідусь зайшов.

— З Новим роком вас, добрі люди!

Я здивовано глянув на нього. З якої це нагоди?

— Ви, дідусю,— кажу, сміючись,— переплутали пори року? Весна ж надворі!

Він усміхнувся, але ні слова не сказав у одвіт. Натомість пішов до лави, сів біля вікна. Потім зняв шапку, розстебнув усі ґудзики на кожушині:

— Вже, мабуть, прийшла пора ховати у скриню свитину. Бабуся лукаво подивилися на спітніле дідусеве обличчя і мовили дотепом:

— "Казала баба: "Перебула січень і мічень, а на марець виставлю палець!" — та й у березні замерзла". Що б хто не казав, а буває, чоловіче, март — за всі місяці варт.

— Хоч марець нерідко й хапає за палець,— одразу ж приперчив прислів’ячком наш гість,— та все ж задер голову старець. Або ж іще так кажуть: прийшов марець — кіт, як старець, вдома не ночує, бо весну чує...

— Весна хоч і на порозі,— це вже бабуся додають,— але березень такий, що за їден день сімох жінок міняє.

— А я скажу по-іншому,— не вгаває дідусь,— березень уночі хоч і тріщить, зате вдень плющить!

— З марта, Тарасе, тепла, як з мачухи добра. Березоль сам собі невірен — то засміється, то заплаче...

— Воно-то так,— завагався дідусь, але зразу ж виправдав ся: — Тільки січень хоч і лютує, а лютий бушує, проте в марці всяко буває — він на літо повертає. У березні вже щука-риба може хвостом лід розбити.

— Вдень мо’ і розіб’є, але вночі, дивися, й примерзне, бо в березні більше снігу, ніж дощу!

— Еге-е,— хитрує дідусь,— від одного березневого дощу земля квітне. Бо коли марець спочатку хмарний, а в середині болотний — хліб буде намолотний!

Я тим часом складаю в шухлядку вичищені до блиску пасклинки та свердлика і підходжу до дідуся.

— Скажіть, як правильно буде — березень, березіль чи март? — запитую у нього, щоб продовжити розмову про походження місяців.

Дідусь бере мене за плечі і похитує головою.

— Ти ба, який хитрий,— здогадався одразу.— Гаразд, про це ми ще поговоримо. Краще розтолкуй мені, чому ти засумнівався, коли я сьогодні привітав вас з Новим роком? Певно, подумав, що пожартував старий... Так ось, хлопче, запам’ятай: наші далекі пращури зустрічали Новий рік не в січні, а в березні. Я вже, здається, тобі про це казав?..

Дійсно, в січні дідусь таки розповідав про весняне ново-літування. Я тоді якось пустив ту оповідку повз вуха. Тепер треба уважніше слухати!

Наші пращури-язичники були ревними прихильниками природних явищ. За богів їм слугували місяць, сонце, блискавки, зірки... З глибокою шаною вони ставилися до дерев. Найсвятішим вважався дуб.

Оскільки природа пробуджувалася весною, то і Новий рік мав починатися в березні. Саме в цей час випадало ще й рівнодення — між 17 і 18 березня. До речі, 20 березня наступає також астрономічна весна.

До цієї дати жінки випікали "жайворонки" і "голубки" з тіста. Ними обдаровували дітей. Тримаючи в долонях печиво, вони в обід вибігали на околицю села і наспівували:

Пташок викликаю

З теплого краю:

— Летіть, соловейки,

На нашу земельку,

Спішіть, ластівоньки,

Пасти корівоньки!

Подібний обряд, як ви пам’ятаєте, влаштовували і на Стрітення. Щоправда, тоді "жайворонків" виносили лише в садки; у березні ж обрядовим печивом "закликали" птах на всіх довколишніх луках та левадах.

Разом з дітьми виходили зустрічати весну й дорослі. Всі ставали в коло і дослухалися, коли заспіває вівсянка. Саме ця птиця найпершою прилітала з вирію.

Якщо хтось чув її голос, то оповіщав присутніх: "Як звеселилася вівсянка — кидай сани, бери віз, викинь шубу, з печі злізь!"

Ще однією ознакою приходу весни був протяжний посвист байбака. Тільки-но сонце зігрівало землю, він одразу ж вилазив зі своєї нірки, ставав на задні лапки і починав свистіти. "Просвистів байбак,— стверджує народне прислів’я,— ховай у затінок сіряк!"

Таким чином, початком року в давнину вважалася весна. У березні люди виходили на довколишні галяви і святкували новоліття.

По-різному називали на Україні перший місяць весни. Латинське слово "март" вийшло з активного вжитку лише в минулому столітті. Його замінило сучасне — "березень". Паралельно вживалися також назви "березоль" та "березіль".

Виникли вони з двох кореневих слів — "береза" і "зола". Саме під цю пору селяни вирубували в лісах березові гаї. На звільнених площах сіяли зерно. Зрубані дерева спалювали, щоб отримати золу, тобто попіл. З нього виготовляли скло. Промисел цей називався гутівництвом, а заводи гутами.

Рештки від цієї сировини йшли на удобрення полів. Переважно це було вугілля і неякісний попіл. Такий гній називали браками.

Ще й досі на Поліссі є чимало сіл і урочищ, які носять назви Гута, Буда, Браки.

Крім того, з березової кори виготовляли вельми цінний продукт — дьоготь. Навіть Богдан Хмельницький спеціальним універсалом зобов’язував окремі села "гнати для війська дьоготь". Ним лікували деякі хвороби воїнам, змащували шкіряне взуття і гужовий транспорт. Отже, від назви деревини — берези, а також її продукту — золи й утворилися назви місяця. Згодом їх замінили на "березень", тобто "зелене дерево". Саме в цей час починає рухатися по стовбурах березовий сік і з’являється листя.

У деяких областях України були й інші назви. Серед них найвідоміші — "сочень", "соковик", "новолітець", "полютий" (той, що йде на зміну лютому), "марець", "сухий", "красовик", "красний місяць". Кожен регіон мав свою місцеву народну назву. В літературній мові залишилася сучасна, якою користуємося й дотепер.

— Не стомив я тебе своєю балачкою? — перепитав дідусь.

— Таке й скажете! — піддобрююсь.— Цього, крім вас, ніхто краще не знає в селі!

— Коли так,— удоволено посміхається старенький,— то візьми свого зшитка і запиши прикмети.

Я поспіхом витягую записничка. Але мені краще подобається дідусеве слівце. Якось я запитав у нього: чому він звичайного зошита називає лише зшитком? "А тому,— пояснив дідусь,— що аркуші зшиваються. Від цього й назва. Так раніше у нас усі казали. Це вже тепер все зошит та зошит. А воно правильніше буде — зшиток".

Дідусь починає пригадувати прикмети, а я відразу ж записую їх.

Якщо граки прилетіли прямо на гнізда — буде дружна весна.

Довгі бруньки на деревах — спізниться літо.

Гуси з вирію високо летять — води буде багато, а низько — мало.

Жайворонок прилетів — настане стійке тепло.

Побачив шпака — знай: весна біля порога.

Сонце перед заходом червоне — на вітер.

Грак прилетів — через місяць сніг зійде, а журавель — скоро лід скресне.

Хмари пливуть високо — буде гарна погода; коли ж надвечір вони ущільнюються й сильнішає вітер — на потепління.

Перший грім при північному вітрі — бути холодній весні, при східному — сухій і теплій, а при західному — мокрій.

З берези тече багато соку — літо буде дощовим.

— На сьогодні, мабуть, досить,— каже дідусь і самочинно відчиняє шухлядку, витягує звідтіля свердлика та пасклинки.— Ці снасті ти приготував, щоб сік точити!

— Еге ж. Незабаром почнуть берези плакати...

— Гарно сказано,— зітхнув дідусь.— Дерева, якщо їх калічити, дійсно плачуть. А тому їх треба жаліти. Я знаю, що ти вмієш наставляти сік, не

підрубуючи берізок. Але намагайся крутити дірочки лише в тих деревах, які скоро будуть зрубувати. Молоденьких не зачіпай!

— Ну що ви! — ледь не плачу.— Я завжди раджусь із лісником. Без його згоди ніколи не точу соку.

— Так і треба робити,— підхвалив дідусь.— Якщо хочеш, я один цікавий спосіб тобі розкажу. Сік можна отримувати не лише з беріз. Коли я був такий, як ти, то ліс належав багатіям. А в них зимою й льоду не вициганиш. Тому ми робили його так. Наламаємо свіжих вербових чи соснових гіллячок, дрібно посічемо молоді пагони і заллємо водою. За тиждень вони настояться. Доки берези ще не розпустилися — спробуй зробити. О смакота! — І він звів угору карлючкуватого пальця.

— Нехай краще уроки вчить! — невдоволено змахнули рукою бабуся. — Скоро канікули, тоді хай і займається всякими дурничками.

— Кому уроки вчити, а мені треба ячмінь сіяти,— дідусь перевів розмову на іншу тему.

— Щось рано берешся за ярець, Тарасе!

— Е, Мотре,— йдучи до дверей, мовив гість,— ти забула, що в березні ячмінь каже: "Кидай мене у болото — буду, як золото, топчи мене у грязь — будеш, як князь!" Чим раніше посієш його — щедріший збереш урожай.

— Воно-то так,— відказала бабуся,— але ж радять: як мине марець — готуй у поле ярець. А марець лише почався...

Дідусь підійшов до порога, натяг шапку на голову.

— Весна, Мотре, то наші отець і мати: хто вчасно не посіє — не буде чого збирати. Ти ж городню розсаду вже почала перебирати? Отже,

прийшла пора братися за насіння. Березень, як бачиш, уже новою крайкою підперезався!

Пішов дідусь. А я ніяк не второпаю, що означає — новою крайкою підперезався? Вибіг на вулицю, дивлюся навкруги. Від сонячних зайчиків усі струмочки й рівчачки віддзеркалюють різними кольорами, наче розіслані долі крайки. Он воно що! Перший місяць весни і справді підперезався новою обновою, витканою теплим ярим сонечком!

ОЙ, ВЕСНО, ВЕСНО, ДНЕМ КРАСНА

Великдень виявився теплим. Подвір’я рясно вкрилося дрібним моріжком, і мені велено очистити його від сміття. Зготовленим з березових дубців віником я ретельно вишкрібую зеленаві прокльовини; за кілька днів моріжок укриється барвистим килимом, і наше обійстя набере празникового вигляду.

Сьогодні лишень четвер. Через двійко днів відзначатимемо одне з найбільших свят — Великдень, або, як ще називають у нас, Паску. Бабуся сьогодні пектиме обрядовий хліб — сонячні паски; вони і насправді подібні до небесного світила: округлої форми, а зверху змащені жовтком, — справжнісінько так, як усміхається на сході дня і прощається в надвечір’я сонце з нами.

Завтра бабуся фарбуватиме в цибулинному лушпинні свіжі яєчка. Я вже навіть відібрав кілька таких; а що, думаю собі, як вони виявляться добрими моцаками, і я в сусідського Толика, граючись у навбитки, виб’ю всі крашанки. Ото буде дивина, бо він щороку виграє у мене. А ось субота — особливий день. Хоч і кажуть, що субота — не робота, помийсь, помаж і спати ляж, але в цей день треба завершити всі передсвяткові клопоти.

І не тільки лягти на спочинок, а й відбути всеношну. Але то вже стосується бабусі. У надвечір’я вони прикрили кошик, виплетений з

вербових дубців, вишитою полотниною, на якій ряснів напис: "Христос воскрес! — Воістину воскрес!", упакували дві паски, кілька крашанок, шмат запеченого сала, кружельце ковбаси та порційку меду. Коли ж стемніло, ми разом з сусідськими однолітками понесли поклажі на посвяту.

Я ще насолоджувався досвітковим сном, як бабуся розбудили мене:

— Очуняйся, внуче. Не гоже проспати великодневий досвіток сонця. Там, біля мисника, у черепниці вода і двійко посвячених крашанок. Умийся джерелицею й потри галунками щоки, щоби і в тебе вони були такими ж рум’яними. А вже потім розговіємось.

Я швиденько вмився, зодягсь у празниковий костюмчик, і ми всією родиною вийшли на подвір’я зустрічати перші сонячні промені.

Бабуся стали на коліна, здолонили руки:

— Сонечко наше красне, світе наш прекрасний, будьте нам у поміч! — мовили так лагідно, мовби до живої істоти, і тричі проказали: "Христос воскрес!", на що я, мама і тато відповідали гуртом — "Воістину воскрес!". Перехрестившись і уклінно схиливши голови до молодого сонця, що вилузувалося з-під горизонту, мовби жовток із яєчка, пішли до хати. На столі було повно смаковитих наїдків — буженина, ковбаси, холодець, пузатилася рум’яна паска і повна мисочка крашанок. Я так зголоднівся за такими харчами упродовж довгого посту, що одразу потягся за шматочком ковбаси.

— Так не гоже робити! — посерйознішав тато. — Спочатку потрібно похристосуватись, помоцакуватися крашанками, скуштувати скибочку свяченої паски, а вже потім їсти все інше.

Тільки-но ми здійснили цей обряд, як на порозі з’явився дід Тарас. Тричі проказавши традиційне "Христос воскрес!", наостанок мовив:

— З Великоднем будьте здорові!

Бабуся одразу ж запросила до столу. Наш добрий погостинник вийняв з кишені дві крашанки й подарував мені, наголосивши, що вимоцокував найтвердіші яєчка.

Добряче розговівшись, я взяв дідусеві та свої яєчка і пішов до сусідського Толика. Тепер, тішив себе, я виграю у нього всі Великодні крашанки...

...Неділя — як на замовлення. Сонячна й тиха, хоч мак сій.

Бабуся зодяглися по-святковому. На них сорочка, вишита давнім поліським узором, рясна у збірки спідниця з двома нашитими зісподу кольоровими окрайками. На голові ще новенька, ні разу не ношена хустина-стрижка.

— А ти чого кублишся? — сердяться вони, позираючи у віконце.— Он і дід Тарас уже йде. Зодягайся швидше!

Я хутенько витягаю зі скрині празникового костюмчика і сорочку. Вони пахнуть рутою-м’ятою. Щороку, тільки-но з’являються городні квіти, бабуся напаковують прискринок пахучим зіллям. Від того одяг наш завжди має свіжий запах і його не зачіпає міль.

За хвилину-другу я зодягся. На вулиці нас уже чекав дідусь.

— Не спізнимося з козами на торг? — пожартував він.

— Доки збереться молодь, то якраз і поспіємо,— одказали бабуся.

Село нараз ожило. То там, то там чути голосні перегуки. Поодинці й парами поспішають на леваду хлопці й дівчата, літні люди. Всі у святковому одязі, з піднесеним настроєм.

Особливо мені до вподоби мої перевесниці. У кожної вишита блузка, підперезана крайкою запаска. На голівках у них віночки з живих квітів, од яких звисають на всі боки різнокольорові стрічки.

— Бач, Мотре, весна прибрала квітами не тільки луки, а й дівчат!

Бабуся довго дивляться на дівочий гурт, що пробіг повз нас, і мовлять:

— Весна, Тарасе, хоч і багата на квіти, а хліб у осені позичає. Та дівчатам зараз не до цього. Вони знають, що в березні поскачи, а в квітні пограй.

— Грай чи не грай, але, кажуть, квітневої роботи на май не одкладай, то їстимеш коровай,— розохотився на приказки дідусь.

— Авжеж,— таки погоджуються бабуся,— хто в квітні сіє, той у вересні віє.

— Уже прийшла та пора,— веде далі дідусь,— коли сон на зиму відклади, а діло в апрілі зроби, бо ластівка в квітні день починає, а соловей кінчає...

За розмовами ми незчулися, як вийшли на леваду. А там — майже все село зібралося. Ще таких масових веснянок за моєї пам’яті не було.

Посеред вигону, взявшись за руки, дівчата водили "Кривого танця". Він і насправді відповідав своїй назві — петляв, звивався, неначе крутий лісовий струмочок. Юнки повільно ходили, наспівуючи розлогу мелодію:

А в кривого танця

Та не виведем кінця!

Треба його та виводити,

Лад та йому знаходити...

— Чому танок називається кривим? — питаюсь у дідуся. Він взяв мене за руку, підвів ближче до гурту.

— Назва походить від того,— прошепотів на вухо,— що він і справді кривий. Бач, як поплутався, що й кінця не видно. Якщо вірити переказові, цей танець з’явився дуже давно, коли на наші землі нападали татари.

Батьки привчали дітей остерігатися ворогів, заплутувати свої сліди, аби по них чужинці не потрапили в село. Для цього і був придуманий "Кривий танець". До речі, всі веснянки обов’язково починаються і закінчуються саме цим танком.

Доки дідусь розповідав мені про "Кривого танця", той і закінчився. Далі йшла "Подоляночка". Старші дівчата зробили велике коло. Всередині нього виникло ще одне, але трохи менше. Його утворили середульші юнки.

— А де ваша подоляночка? — запитав хтось із дівчат.

— Ось вона! — почулося зусібіч.

Посеред кола справді з’явилася дівчинка. Вся вона була прикрашена квітами та молодими вербовими галузками. Навіть важко впізнати, хто за подоляночку.

— Чия ж то така красуня буде,— піднімаючись навшпиньки, запитали бабуся.

Я уважно придивився і таки впізнав свою перевесницю.

— То тітки Ганни дочка,— прошепотів до бабусі, щоб не почули сусідні люди.

— Леся Клименкова? — здивувалися вони.— Ти ба, яка шпетка! Ніколи б і не подумала...

Леся вийшла на горбок, привітно усміхнулася до присутніх і одразу ж присіла. Два кола почали рухатися в протилежні сторони. Дівчата, котрі водили перше коло, заспівали: Десь тут була подоляночка, Десь тут була молодесенька, Тут вона стояла — До землі припала. Дівчата з меншого кола завели своєї:

Ой, устань, устань, подоляночко,

Протри очки, як ті шкляночки.

Та берися в бочки

І скачи у скочки!

Леся підвела голову, протерла кулачками очі, як того і вимагали. Потім встала, взялася руками в боки і почала пританцьовувати. Дівчата, що водили коло, присіли. Коли ж Леся закінчила танок, гурт знову заспівав: Ой, весно, весно, днем красна, Що ти нам, весно, принесла?

Подоляночка відповіла тоненьким голоском: Принесла я вам літечко, Щоб родилося житечко, Ще й червонії квіточки, Щоб квітчались дівочки,

Коробочку з веретінцями, А скриньочку з червінцями, Старим дідам по кийочку, Старим бабам по серпочку, Малим дітям по яблучку...

Обидва кола знову оживились. Дівочий гурт заспівав жартівливої:

У довгої лози

Пасли хлопці кози,

А дівчата — козенята,

Та й померзли ноженята...

Не встигли ми перекинутися враженнями від побаченого, як хороводи розпалися на кілька груп. Невеличкий гурт дівчат став поруч нас, і задзвеніла давня співаночка:

А ми просо сіяли, сіяли,

Ой, див, Ладо, сіяли, сіяли.

Хлопці, що стояли неподалік, відповіли:

А ми просо витопчем, витопчем,

Ой, див, Ладо, витопчем, витопчем!

Дідусь знову нахилився до мене, упівголоса пояснив:

— Ось саме ця пісня, в якій мовиться про Ладо, найбільш давня. їй, може, тисяча, а то й більше років. Так співали наші пращури.

Я поцікавився, звідки про це відомо дідусеві?

— За кожним словом,— відповів він,— стоїть історія. Іноді досить одного слівця, щоб дізнатися про вік пісні, де і коли вона створювалася...

Згадка про Ладо, як я довідався, також має свою історію. Родовід слова тягнеться з дохристиянського періоду, тобто від 988 року. Саме тоді київський князь Володимир Великий висвятив у дніпровських водах перших християн. До цього вони поклонялися міфічним богам — Ярилові, Дажбогові, Перунові...

Серед них була і Лада — богиня Сонця, злагоди, любові та достатку. Це — одна з найдавніших міфологічних покровительок у східних та південних слов’ян. Про неї мовиться і в іншій весняночці: "Благослови, мати, ой мати Лада, весну закликати..."

Біля скульптур, виготовлених з дерева чи каменю на честь певних богів, язичники влаштовували релігійні обряди. Такі капища, тобто святі місця, існували на всій території Київської Русі. їм поклонявся і Володимир Святославович. Але згодом, побувавши у Греції і ближче познайомившись з християнським обрядом, він вирішив запровадити його на Русі.

Після приїзду з Константинополя князь наказав придворним слугам викинути язическьких богів у Дніпро. Як згадує тогочасний літописець, кияни бігли берегом повноводої ріки і волали: "Видибай, видибай, наш міцний боже!"

Одна з скульптур начебто і справді пристала до берега. Це місце й досі кияни називають Видубичами.

Пізніше, коли міфологічні боги вже втратили своє первісне значення, словом "ладо" стали пестливо називати своїх дітей, чоловіків, дружин і навіть князів. У Тараса Шевченка є вірш, де він, вустами князевої дружини, мовить: Вітрило-вітре мій єдиний, Легкий, крилатий

господине! Нащо на дужому крилі На всі любії мої, На князя, ладо моє миле, Ти ханові метаєш стріли?

У сьогоднішній веснянці, де є слова: "Ой, див, Ладо, витопчем, витопчем!", йдеться саме про давню богиню Сонця, злагоди, любові та достатку.

За танком "А ми просо сіяли..." пішли інші і не менш цікаві — "Льон", "Гречка", "Огірочки", "Коноплі"...

Дуже цікавою була сценка про журавля, що занадився до бабусиних конопель. Учасниці хороводу імітували довгоногу птицю, яка толочить бабусин посів і нізащо не хоче полишити огородець. Нарешті його таки випроводили з накличкою: "Такий-сякий цибле конопельки щипле!"

За різними забавками та іграми не помітили, як надійшов полудень. Після останньої веснянки хлопці одразу винесли на довгій тичці зиму-опудало. Це була сплетена з соломи велика лялька. Вона чимось нагадувала бабу-ягу. За допомогою непомітних для нас рухів і діалогів опудало ворушилося, наче живе, просило помилування: "Та я ж,— казало,— ще не встигла нарозкошуватися вволю..." — "Годі тобі, зимо, зимувати. Вже весна надворі!" — "Та я ж..."

Але хлопці були непоступливими. Вони швидко підпалили ляльку. Вогонь під дружні оплески миттю "з’їдав зиму".

Рештки від солом’яного опудала віднесли до річки й кинули у воду. Швидка течія змила останні сліди зими.

Дівчата напрощанок заспівали веселу весняночку. Люди почали розходитися по домівках. За ними й ми втрьох. На радощах, що вперше побачив усі веснянкові дії, я запитав у дідуся:

— Навіщо хлопці спалили опудало?

Дідусь поклав ліву долоню на моє плече, а правою натискав на костура. Так йому було легше йти.

— Солом’яна лялька,— відповів невдовзі,— то мовби зима: ось її і спалюють, щоб більше не поверталися заморозки. Бач, усе довкола роззеленілося, зацвіло. Так наші пращури зустрічали найкращу пору року — піснями, танками, веселими забавами. Зроду-віку молодь у квітні виходила на луки і святкувала відродження природи веснянками, а по-нашому — гаївками. У Західних областях України їх ще називають гагівки або гагілки. Цей обряд справляли по всіх селах України.

— В інших народів є такі ігри? — цікавлюся в дідуся.

— Немає. Веснянки збереглися тільки в нас на Україні.

— Чому саме в квітні, можна було б і в травні святкувати?

— Тому що цвітень-переплітень переплітає трохи зими, а трохи літа, — пояснив дідусь.— Одне слово, це вже справжній весняний місяць, який особливо шанували наші пращури. Тому й назв він прибрав чи не найбільше — "крас-нець", "лікавець", "снігогін", "дзюрчальник", "водолій", "березозарник". І в кожній такій накличці свій зміст, що відповідає удачі другого місяця весни.

А ось і наша хата. Я глянув на неї і очам своїм не повірив. На гребені, прикладеному кроквочками, стояв — хто б ви подумали! — живий лелека! Він зірко стежив за нами чорними пуп’янками очей і наче усміхався.

— Дивіться, дивіться, уже боцман повернувся з вирію! — голосно закричав я.

Дідусь з бабусею глянули на хату.

— Боже ж ти мій! — сплеснули долонями бабуся. — Наш дорогий гість повернувся!

Хвилину-другу ми стояли мовчки. Чорногуз спроквола пройшовся між кроквочками і, змахнувши крилами, повільно над нами зробив три кроки.

— Так, вже й боцман весну почув. Отже, й справді на тепло повернуло. Ану ж бо, онучку, діставай хутенько свого записника.

Черемха зацвітає перед останніми весняними приморозками.

Коли дуб раніше від ясена розпустився — на сухе літо.

Зазеленів березовий гай — пересаджуй дерева.

Грім на початку квітня — буде тепле літо.

Туман стелиться по воді — на ясну погоду, здіймається вгору — на негоду.

Якщо квітневий дощ починається великими краплинами, то ненадовго.

Жаби не квапляться розпочинати свої концерти — ще повернеться холод.

У квітні вітер з південного заходу — чекай тривалої негоди.

Ранній виліт бджіл — ознака, що настане тепла весна.

На цьому й розійшлися. Дідусь пішов собі, а бабуся припали до грядки, щоб нащипати свіжого щавлю.

На радощах, що вже прилетів наш лелека, я біжу до дровітні. Там лежить старе од воза колесо. Як тільки повернеться з роботи тато, ми витягнемо його на хлів і прив’яжемо до причілка. Нехай мостить на ньому нове осідаю — старе за зиму геть розладналося.

У нашому Великому Лісі, як і в інших селах, цих птах особливо люблять. Про них існує чимало легенд і казок. Одну з таких мені й розповіли бабуся.

Коли вперше Бог поселив людину на землю, він доручив їй однести на край світу лантуха, в якому була зібрана всяка нечисть. Перед тим як відправити чоловіка в дорогу, Бог попередив, аби він не розв’язував мішка.

Але чоловік не послухався. Сівши на перепочинок, він таки поцікавився, що там є? Але тільки-но він розв’язав зашморг, як звідтіля розповзлося навсібіч всіляке гаддя — вужі, жаби, гадюки...

"Оскільки ти не послухався мене,— розгнівався Бог,— я перевтілю тебе у птаху, і будеш ти все життя виловлювати випущену на волю нечисть".

Ось так начебто людина в прообразі лелеки і досі ходить полями та болотами, визбируючи плазунів.

Я розумію, що це лише поетична легенда. І створена вона для того, щоб люди ще більше шанували цю добру птаху, яка завжди селиться біля наших жител і оберігає їх від усього злого. В народі вважають за великий гріх зруйнувати гніздо чи поглумитися над лелекою. Бабуся з цього приводу навіть сказали, що і мене приніс лелека у сповиточку. Я, щоправда, розсміявся, але казочка сподобалася.

А ще кажуть, що боцюни селяться тільки біля добрих людей. Злих і мстивих вони обминають. Кажу це не тому, що птахи облюбували нашу

хату. Мабуть, їм у нас найзручніше — високий дах, затишна вуличка і озерце недалечко, де можна упіймати жабку.

Одного разу дідусь поцікавився, якими накличками в народі називають лелек? Мені було відомо лише дві — бо-цюн і лелека. Але, виявляється, їх значно більше: чорногуз, гайстер, бусол, веселик...

І вже було справжньою несподіванкою, коли я дізнався, що лелек навіть називають чоловічим ім’ям — Іван! Пастушки, побачивши поруч себе птаха, обов’язково накликали: "Іване, Іване, скажи, скільки годин залишилося пасти череду?" Це ще одне свідчення того, як люблять у нас лелек. Адже інших птахів чи тварин забороняється називати людським іменем.

Я ще раз пригадав мовлену дідусем накличку: "Перелетів лелека Десну — приніс нам красну весну!" Спасибі тобі, кажу вголос, моя добра птахо, за таку приємну вістку!

Черепниця —глиняна миска.

Галунки — крашанки.

Говітись — поститися.

Розговітись — уперше після посту вживати м’ясні страви.

ТРАВНЕВА РОСА КРАЩА ОД ВІВСА

Бабуся увійшли до хати, заклопотано подивилися на мене.

— Ти уроки повчив?

— Так. А що?

— То, може, збігаєш до глинищ? Хотіла оце змазати призьбу, а рудої глини нема. Щойно пішов з відерцем дід Тарас. Разом і накопаєте...

Я швидко перевдягся, забіг у поклітець, одшукав старе відерце та невеличкого заступця, що зберігся ще з війни. Його залишили нам солдати, коли вигонили німців із села.

Дідуся я наздогнав біля самих глинищ. їх розкопали на околиці села ще тоді, як зводили перші житла. Глина потрібна була селянам для будівництва печей, нею мастили тільні стінки в оселях, змазували земляні долівки та призьби понад хатами.

Ми нашвидкуруч накопали в’язкої, неначе пластелін, рудої земляниці. Понакидали у відра.

— Відпочинемо перед дорогою? — запропонував дідусь. — Хоч і невеличкі у нас ноші, але сира глина важка...

— Не завадило б,— погоджуюся залюбки, бо добре знаю, що розмова буде цікавою.

Ми відшукали на узбіччі стежки два задавнілі пеньки, присіли на них.

— Як швидко спливає час! — похитав головою дідусь Тарас — Наче, недавно веснянки справляли, а вже травень — останній місяць весни.

На узліску одгукнувся соловейко. Затьохкав потихеньку, боязко, а потім сміливіше й азартніше... Дідусь уважно прислухався. На його обличчі нараз спалахнула лагідна усмішка.

— Соловейко хоч і мала пташка, а май знає,— почав з прислів’ячка дід Тарас — Радий, мабуть, що зранку дощем землю покропило. Наче й невеличкий пройшов, а як зазеленіло все! Хоч і кажуть, що весняний

дощ, як вдовиний плач, проте коли в маю випадуть три добрих дощі, то дадуть хліба на три роки.

— Травневий дощ,— згадав і я бабусину приповідку,— все одно, що з грибами борщ!

— Воно-то так, але травнева земля спрагла: з корця дощу лише крапля болота...

— Дощ уранці — що бабині танці,— прийшла на думку інша бабусина приказка.

— Як у травні, хлопче, дощ надворі, то хліб у коморі,— вів своєї дідусь. — У маю ти пня збери — і він красним буде. Щоправда, травень хоч і багатий на квіти, а хліб у вересня позичає...

— Дідусю,— я підсовуюся ближче до нього,— а чому кажуть, що травнева роса краща од вівса?

Він спочатку подумав, а тоді мовив:

— Є ще й таке прислів’ячко: якби не роса, то не було б і вівса. Роса, знацця, а особливо травнева, дуже корисна. Ти коли-небудь бачив, як коні качаються в росі?

— Ні,— пожалкував я,— ніби не доводилося спостерігати...

— Е, багато втратив. Сходи на конюшню й придивися, скільки задоволення отримують тварини. Як тільки коней виженуть зі стаєнь, вони одразу ж припадають до землі і

починають качатися через спину, приємно пофоркуючи. Таким чином коні лікують всілякі парші на шкірі.

— Росою? — дивуюсь я.

— Так, росою, особливо весняною. І не тільки тварини. Люди також користувалися цими ліками. У нас на Поліссі навіть був звичай "збирати росу". Обряд співпадав зі святом Юрія, тобто 6 травня. Якщо хочеш, то можу розказати про нього, бо теперішня молодь уже не знає про це...

...Звичай "збирати росу" давній, ще язичницький. На початку травня, коли заврунювалась озимина, селяни виходили "збирати росу". Як правило, вдягали святкову одіж, брали їжу і вдосвіта сходилися до одного з сусідів. Щойно за край-хатою прокидалося досвітнє проміння, вирушали в поле.

Йшли лише попарно — чоловік і дружина, хлопчик і дівчинка. Дорогою, за звичаєм, не розмовляли, а як траплялися стрічні, то віталися лише поклоном.

Біля ниви розстеляли скатертину й виставляли сніданок. Господар, взявши до рук вишитого рушника з хлібиною, запрошував усіх тричі обійти житні сходи. Потім скроплювали один одного росою, бажаючи міцного здоров’я та щастя.

Дітям окремо приказували: "З роси та з води вам!" Тоді ж збирали в долоні росу і зливали в пляшечки, щоб вигоювати нею рани.

Як сонце висушувало росу, батьки пропонували дітям "покачатися вруном, щоб густо й повнозерно вродили жито та пшениця".

Дітлахам цього й треба було: схопивши один одного навхрест, досхочу качалися в траві. То звідси, то звідти лунала пісенька:

Я гіл-ягілочка,

Ягелова дочка,

Встала ранесенько,

Вмилася білесенько.

— Дідусю, а навіщо людям було це робити? — цікавлюся.

— Це суто хліборобський обряд. З давен селяни жили горопашно. Статки їхні залежали від ниви: вродить — буде чим прохарчуватись, а ні — то мусили йти у позички. Отож і перебирали земельку по грудочці, додивлялися, який буде врожай. Для того й влаштовували такі обряди, щоб задобрити природу.

— А роса тут до чого?

— Чи то я так невтямно розповів, чи ти через вуха слухав,— трохи розгнівався дідусь. — Здавна росу вважали за лікувальну. Щоб не пріли ноги, треба зароситись до схід сонця. Або таке: покалічив косар пальця — неодмінно промиє рану росою. Колись дівчата спеціально вибігали вдосвіта, щоб обмити нею обличчя...

— Навіщо? — не відстаю зі своїми запитаннями.

— Щоб рум’яними були щоки і прищі не схоплювалися. До речі, ти ж мого онука, Сергійка, пам’ятаєш. Він у місті по кільканадцять разів на зиму застуджується. Хоч як лікували, а все намарно. Тоді й порадив один чоловік одвезти хлоп’я в село. Нехай, каже, ціле літо босоніж ходить по росах. Одлітував торік Сергій у мене і після цього жодного разу не застудився. Я його щоранку навмисне ганяв на город рвати зелень. Повернеться, було, до хати з цибулиним пір’ям, увесь забрьоханий, аж ноги сині. Але жодного разу не кашлянув. Кажуть же: хто ходить босяком — не хворіє чиряком. Ось звідси й походить прислів’я, про яке ти казав,— травнева роса коням краща од вівса!

— Цікаво як! — зірвалось у мене з вуст.— Тепер і я ходитиму босоніж по росі...

— І не пожалкуєш. Я хоч старий, а щоранку протопчу слід босоніж через моріжок. Люди не випадково на день народження, бажаючи іменинникам найкращих гараздів, кажуть: "З роси тобі та з води!" Роса, знацця, здоров’я, а вода силу дає.

Сонце вже зачепилося за крайні хати.

— Підемо помалечку, бо доки доплентаємося, то й споночіє.

— А про походження місяця не хочете розказати?

— Це ми дорогою зробимо!

На Україні останній місяць весни довгий час називали "май".

— Про походження первісної назви є кілька гадок. Найпереконливіша з них — од імені давньоримської богині ве сни Майї. А ще вважається, що місяць пішов од титула римського царя Тарквінія— "маєр", тобто "старший, вищий". Оскільки цар вельми шанував старійшин, його й називали пошанівшим епітетом. Крім того, травень у Стародавньому Римі символізував довголіття мудреців.

Коли на Україні відбулася "націоналізація" місяців, то найбуйніший весняний період назвали "травнем" — всюди вже зеленіли луки і левади. Подібні наклички зустрічаємо і в більшості слов’янських народів — поляків, чехів, словаків, болгар.

Поруч з цим у народі користувалися і місцевими назвами — "пісенник", "місяць-громовик". Але найпоширенішою була назва "травник". Це від того, що переважно в травні заготовляли лікарські рослини. Був навіть спеціальний день їх збору — на Симона Зілоту.

Зібрані 23 травня лікарські рослини вважали найкориснішими. Заготовляли їх лише до схід сонця. Нині вже доведено наукою, що саме в цей час трави мають найбільше корисних речовин. Тому травники і досі дотримуються цього звичаю.

Сучасні маївки теж пов’язані з травнем. Вони запозичені від наших пращурів, котрі проводили гулі серед природи. Це були колективні ігри, дитячі та юначі розваги на лісових галявах.

Одне з найулюбленіших моїх свят — Трійця, чи, як його ще називають, — Зелені празники. Мені так здається, що народна назва більш правдешня. Під цю пору зелена природа справляє весілля: цвіте садовина, буяють квіти на вгородах та луках. І хоч це свято, як і Великдень, "не гледить числа" (це бабусин вислів), а кожного року пересувається на кілька тижнів то вперед, то назад, але завше співпадає, коли буйно квітнуть різнокольорові півонії. Це найулюбленіші бабусині й мої квіти. їх у нас навіть забагато — обіч пішника, біля призьби та в садку.

Надвечір у суботу бабуся обов’язково зробить пишну букетницю, наллє води в гладущик і, впакувавши різноцвіт, поставить його біля покутя. Мені ж велено зробити дві роботи: нарвати пахучого татарського зілля на грузьких берегах Великого болота, розіслати його на долівці й при закутках оселі та наламати кленових гілячок, якими маю обмаяти хату, сінці, вхідні ворота й одвірки; щоправда, бабуся веліла принести і кілька осикових дубців, щоб убезпечити корівника та хвіртку й ворота з тильної сторони.

— А це для чого? — пойняли мене невтямки.

— Щоб відьма не крала молока у Рябої...

— І ви вірите в них, — крадькома усміхаюсь. — Вам хоч раз доводилося бачити живу відьму?

Бабуся наразі суворішає.

— Ти ще молоде-зелене, а ми вік прожили. Вони, відьми — а в нашому селі такі є, — найчастіше видоюють корів напередодні та під час Зелених свят...

Уже почало сутеніти, допоки ми впоралися з передсвятом. Під цю пору завітав до нашої оселі дідусь.

— Ого, який гарний запах у вашій хаті! І півонією пахне, і татарзідлям і кленом умаєно хату...

— Це внучок допоміг мені, — пофальбувала бабуся.

— Тобі, Мотре, добре — є помічник, — притихлим голосом одгукнувся гість. — А в нас нікому. Мені, старому, ніяк не випало сходити до болота за лепехою, а тим паче — за кленом.

— Не переживай, — заспокоїла бабуся. — І лепеха залишилась, і кленове галузяччя також. Візьмеш, як йтимеш додому...

Набалакавшись уволю, дідусь уже зібрався йти додому. Бабуся шепнула мені на вухо: "Допоможи гостеві віднести трійчанську зелень". Я залюбки зголосився.

— Бач, як прихорошилися хати й наша Забудська вулиця, що аж любо подивитися.

— Дідусю, — нагло запитую у нього, — а для чого це свято проводять?

— Бачиш, — трохи подумавши, відгукнувся дідусь, — весна вже в розповні. Все буяє, все квітне, тому й кажуть, що Зелені празники

величають маківку весни — найкращу пору року. А ще мовиться: "Трійця трьома святами багата: квітами, травами й рум’яним літом".

— Під цю пору, — вів далі дідусь, — буяє природа, але й оживають мерці, особливо русалки...

— Я чув, що такі паторочі є, — докинув і своє слівце. — Бабуся казали, що впродовж усього наступного тижня не можна ходити в поле, бо русалки залоскочуть. А хто ж такі русалки?

— Це ті дівчатка, що померли нехрещеними. Тому вони сердяться на всіх...

— А я лоскоту не боюся!

— Еге, не побоїшся, — мовив наостанок дідусь. — Одні лоскотатимуть п’яти, інші — під пахвами, а решта шкрябатиме груди.

— Та я одіб’юся від них! — забігаючи поперед діда, хвацько помахав кулачком.

— Не одіб’єшся, — хитрувато усміхнувся Тарас. — їх багацько, а ти один. Краще не ходити в поле, де квітує жито.

... Додому вертався в присутінках. За хлівом ледь-ледь пошелестував густий житостій. І хоч знав, що його бавить тепловій, але не наважився довго стояти: може й справді там бавляться русалки? Краще подалі від гріха, — і, змахнувши рукою, швиденько побіг до хати.

З травнем пов’язано чимало й народних прикмет. Усіх я не запам’ятав. Від дідусевої розповіді залишилися в пам’яті лише найцікавіші.

Соловейко співав усю ніч — перед гожим днем.

Як жайворонок багато і довго співає — втримається ясна погода без опадів, коли ж мовчить уранці — бути дощеві.

Горобці і ластівки гніздяться з північного боку — на жарке літо. Озерна жаба вилазить на берег перед дощем.

Якщо в’юн клює добре — на дощ, а піднімається на поверхню й кружляє — напередодні грози.

Багато хрущів — на сухе літо.

Веселка віщує зміну погоди: вечірня обіцяє погожу, а ранкова — дощову днину.

Тиха й світла ніч без роси — наступного дня неодмінно занегодить.

Соковито пахтить м’ята — невдовзі збереться на дощ.

Пізня весна дарує гоже літо.

Додому повернулися з сутінками. На краю городу мене з нетерпінням чекали бабуся.

— Що це ви там робили допізна? — почувся їхній суворий докір.— Це, мабуть, дід Тарас тебе байками заворожив?

Я мовчу собі. Ось завтра, як тільки встану, піду в садок, нарву букетик квітів, подарую їх бабусі і скажу: "З роси вам та з води!" Напевно, їм буде приємно почути таке побажання в день народження. Як ви думаєте?

СОНЦЕ НА ЗИМУ, А ЛІТО НА СПЕКУ

Раптом мені закортіло помалювати. Одшукав на покуті засохлі акварельні фарби, намочив у скляночці пензлика, зробленого власноруч з котячої шерсті, і вийшов на подвір’я. Довкруж тиша. Ніхто не заважає.

Сідаю на своє улюблене місце — лавчину під крислатою грушею. Навпроти наша хата позиркує невеликими віконцями з-під кущів калини. Літ їй та й літ! Але вона ще міцна. Може б, намалювати її, щоб зосталася пам’ятка. Бо вже в селі всі почали перебудовувати дерев’яні оселі на цегляні. Колись, очевидно, і їй доведеться поступитися місцем...

— Богомазом хочеш стати? — тут як тут почувся насмішкуватий дідусів голос.

— Та ні,— відказую невдоволено, бо хотілося цього разу побути на самоті.— Згадав оце, що фарби засохли. Треба ж їх розмочити...

— Ану, покажи, які вони в тебе? — Він взяв з моїх рук картонну коробочку, довго роздивлявся її,— Акварельні, знацця. Ти можеш сказати, з чого виготовляють фарби?

— Мабуть, з барвників,— відповів наздогад.

— А барвники з чого? Я стенув плечима.

— Твої фарби хімічні,— пояснив дідусь.— Барвники ж добувають лише з рослин. Колись, коли ще хімії й на світі не було, фарбували нитки та полотно лише домашніми барвниками. Добували їх з листя дерев і трав, корінців та кори, навіть плодів. Скажімо, кора вільхи дає темно-коричневий відтінок, ягоди бузини — синій, а корінці материнки — жовтий. Практично в природі кожна рослина має свій колір. Тільки треба вміти його добути.

— А я ще один спосіб знаю, як добувати фарбу,— доповнюю дідуся.— Це лушпиння цибулі. Ним ми кольорували крашанки на Великдень! Такі гарні вийшли.

— І не тільки крашанки,— оживився дідусь.— Писанки також. Це нині майже ніхто не знає, як їх робити. У давнину майже в кожній хаті розписували яйця. На писанку наносили не менше семи кольорів. Фарбу готували тільки з рослинних барвників. Візерунки трималися протягом кількох століть. Кажуть, в київському історичному музеї є писанка з X століття. Зветься вона "Берегиня". Фарби на ній збереглися до нашого часу. їх ні сонце не випалило, ні вода не змила...

А мені пригадалася розповідь про один козацький прапор, її я прочитав у історичному романі. Там мовилося, що при розкопках знайшли знамено, яке пролежало в землі три століття і не втратило свого червленого кольору.

Про це я й розповів дідусеві. Правда, я не зрозумів тільки одного — що означає "червлений колір"?

Ця назва, пояснив дідусь, часто згадується в давніх літописах та літературі. її походження пов’язують з сокоживною лісовою комашкою, яку в народі називають червець. Личинки червця розмножуються лише в червні. З них і виготовляли знамениту червлену, тобто яскраво-червону фарбу.

Водилися ці комашки лише на Поліссі та в Карпатах. У Київській Русі навіть існував спеціальний промисел по їхній заготівлі. Він відомий ще з X століття. Серед інших оброкових повинностей древляни змушені були давати київським князям "по ложці червецю з осідла".

Виготовлений з нього високоякісний барвник застосовували на фарбування бойових знамен (звідси й вислів "червлений стяг"). Крім того, славнозвісна "руська фарба" мала величезний попит в іноземців.

Візантійські купці спеціально споряджали по неї каравани до Києва. Навіть море, через яке пливли чужинці, називали Червленим, і тільки згодом воно стало Чорним.

Рецепт виготовлення червленої фарби тримали в глибокій таємниці. Відтак попит на неї на світовому ринку був величезний. Ось чому, колонізувавши українські землі, польська шляхта в першу чергу намагалася монополізувати цей ходовий промисел. У рукописному трактаті, який зберігся у Львівській науковій бібліотеці їм. Василя Стефаника, мовиться, що на Поліссі до 1848 року "...в багатьох селах повіту селяни були зобов’язані інвентарями давати податок із червця, до чого вживано міру дерев’яної ложки".

Значним осередком цієї торгівлі згодом стала Галичина, звана Червоною Руссю. Ця назва, як вважають дослідники, походить саме від промислу виготовлення червленої фарби.

— Дідусю, то, може, українська назва місяця також пішла від червця? — запитую я старого.

— Саме про це я й хотів тобі сказати. Невипадково в народі існує прислів’я: пильнуй не овець, а червець. Дуже цінним він був колись. Але подейкують, що червень пов’язаний з червою. Під цю пору починає червити бджолина матка, тобто відкладати личинки. Здавна на Україні пасічництво було у великій пошані. А ще існує думка, буцімто назва місяця пов’язана з червивими яблуками. Бач, скільки дрібноти насипалося біля антонівки!

Я глянув: під яблунею справді валялося чимало падалиці. Невеличкі, як голубині яйця, плоди лежали долі. їх попідточували садові черви.

— А ще вважають, начебто червнем йменують від того, що починають червоніти суниці та черешні,— вів далі дідусь.— На городах

яскраво зацвітають, тобто червоніють, мак і півонії. Це також пов’язують із назвою літнього місяця.

Серед простого народу червень мав свої назви. В кожній області вони різні — "ґедзень", "кедзень", "бідзень", себто пора, коли з’являється багато ґедзів та сліпаків. Ось і сьогодні ці комахи так дошкулили нашій Лисці, що вона раніше, ніж треба, прибігла додому і сховалася у хлівець.

У Карпатах червень називають "червивим місяцем", або "гнильцем", бо, коли починають косити сіно, випадають рясні дощі. Нерідко трава гниє від цього.

Наші далекі пращури користувалися ще й такими накличками — "ізок", тобто сюрчання коників, та "кресник", або "кресеник". Старослов’янське слово "крес" означає "живлющий вогонь". Справді-бо, з 20 по 22 червня наступає літнє сонцестояння, коли день удвічі довший за ніч. Від слова "крес" походить і "кресало" — пристрій, яким добували колись вогонь...

Рипнула хвіртка. То вже бабуся вертаються з городу. Вони ходили прополювати капусту.

— Йди-но, Мотре, та відпочинь трохи! — погукнув дідусь.— Хоч і кажуть, що червень тому зелениться, хто робити не боїться, але дурної роботи ніколи не переробиш!

— Хоч робота і дурна,— сідаючи поруч, відказали бабуся,— але хто в червні байдикує, той узимку голодує...

— Коли ще та зима буде! — пирхає дідусь.— Тут ось червень хоч поле й загустив, але комору порожньою пустив.

— У коморі справді порожньо. Проте у червні, Тарасе, перша ягідка в роток, а друга в козубок. Уже, вважай, можна і наїстися!

— Одними ягодами, Мотре, голоду не зарадиш. Це все одно що попаді сіно. Пам’ятаєш таку прибаютку: в червні таке сіно, що сама попадя, посоливши, з’їла б? А попова жінка вельми перебірлива,— дідусь голосно засміявся.

— Авжеж, що з’їла б,— погоджуються бабуся.— Тільки чи буде гарна погода в цьому році на сіно? Дощ іде не там, де просять, а де сіно косять...

— З косою погоди не ждуть,— посерйознішав дідусь.— Бо коса любить брусок і сала кусок!

— До сала, Тарасе, потрібне ще й вміння. Недарма кажуть: "Коси, коса, допоки роса, бо сонце пригріє — косар упріє, а коли роса додолу, то косар додому".

Дідусь з бабусею перекинулися ще кількома прислів’ячками. І всі вони про косовицю. Бо таки в червні починається масова заготівля сіна. Треба удосталь запастися на зиму соковитим кормом для худоби.

З їхньої розповіді я дізнався, що першу косовицю сіна закінчують на Онуфрія, тобто 25 червня. В цей день, кажуть, начебто "соловей ячмінним колосом удавився". Справді, як тільки починає дозрівати ранній ячмінь, припиняють свої співи солов’ї.

Але до Онуфрія ще далеко. Поки що на черзі тільки початок косовиці сіна. А він обов’язково співпаде з рясними червневими грозами і зливами. Тому дідусь з бабусею і цього разу не оминули народних прикмет.

Рум’яний вечір і сірий ранок — на хорошу погоду.

Вранці чути безперестанку грім — надвечір піде дощ з градом.

Якщо веселку видно після дощу, але вона швидко зникає — буде гарна погода, але коли довго "п’є воду" — на негоду.

Коли сильно пахнуть квіти жовтої акації, а довкола них густо в’ються комарі — на дощ і негоду.

Якщо в місяця-молодика круті роги, то на негоду, а положисті — на гожу днину.

Місяць у кружку — несе воду в ріжку.

Риба грається в річці — вночі може вдарити гроза.

Павуки швидко снують павутину — на зміну погоди.

Листя папороті скручується донизу — перед ясною погодою, випростовується — на негоду.

Злива при дощі сповіщає, що завтра також можливий дощ.

— Прикмети прикметами, а коса любить, щоб її клепали,— усміхнувся дідусь.— Піду готувати снасті, щоб удосвіта почати косовицю, бо на Онуфрія сонце почне йти на зиму, а літо — на спеку.

Попервах я хотів заперечити дідусеві. Як це так — щойно почалося літо, а вже сонце йде на зиму? Але тут же згадав: з двадцять другого червня починає коротшати день...

Та про це ще рано думати, потішаю себе. Поки що прислів’я стверджує: червень літо зарум’янив. На городі щойно зацвіли мак-

самосій та півонії, біля хати зарожевіли м’ясисті черешні. Через тиждень у нас вже будуть свіжі ягоди.

Літо тільки починається!

СТОРОНОЮ ДОЩИК ІДЕ

Цього разу дідусь навідався під вечір. Я з бабусею якраз закінчив підсипати картоплю, і ми сіли перепочити.

— Прийшов липень до хати — нема коли спочивати,— дідусь почав розмову з приказочки.— Натомилися, певно?

Бабуся в одвіт:

— І натомилися, і напеклися під сонцем.— Витираючи спітніле обличчя, важко зітхнули.— Але кажуть: хто в липні жари боїться, той узимку немає чим погріться, бо липневе літо маківкою повито.

— Але, Мотре, чого липень не доварить, того і вересень не досмажить.

— Авжеж,— погодилися бабуся,— проте липень-пеклиця таки на зиму робить, тільки ж зима все з’їдає...

— Для зими, як і для Прокопа, запасок нема,— посерйознішав гість.— А на Прокопа, кажуть, приготуй плечі до снопа.

Якби ж то тільки плечі! Прокіп зразу спитає, чи нав’язав сім кіп. Уже ж, Тарасе, скоро й Прокіп, мабуть?

Дідусь подумав трохи, тоді мовив:

— Ще два тижні зосталося до початку жнив. А коли точніше, то Прокіп припадає на двадцять перше липня. Правда, все залежатиме від погоди. Якщо задощить, то жнива відтягнуться до серпня. Бо часто виходить так, як у тій приказці: дощ іде не там, де просять, а де жито косять...

Розмова між ними затягнулася. їх особливо цікавило, як пройдуть цього року жнива. Літо видалося-таки дощовим. А тому старенькі почали згадувати прикмети. Частину з них я і запам’ятав.

Бджоли сидять на стінках вуликів — на спеку, а коли виграють вранці — на нестерпну жарінь.

Ластівки, літаючи низом, граються — на дощ та вітер.

Кроти нарили високі купини — буде тепла і ясна погода.

Золотиста вечірня зоря на ясному небі — утримається добра погода.

Мерехтять зорі — кілька днів буде ясно й сухо.

Потяглися хмари смугами — буде дощ.

Небо в баранцях віщує гарний ранок, але пізніше занегодить.

Коли павук виліз з гнізда і тче нову павутину або ж на видноті робить іншу з довгими нитками — буде гарна погода.

Перед дощем вовна на вівцях м’якшає й випростовується.

Якщо кіт згорнувся в клубочок і лапками приховав писок — похолоднішає, й коли вмивається, довго полизуючи лапку,— на суху погоду.

— А тепер з тобою розберемося,— посміхнувся до мене дідусь.— Я приготував тобі цікаву загадочку. Якщо розгадаєш — гостинця матимеш: сонце пече, липа цвіте, день одбуває — коли це буває?

Я напружив пам’ять. Сонце найсильніше пече, здається, в липні. У цьому ж місяці починає квітувати липа і довшають ночі.

— У липні! — відповів упевнено.

— Таки вгадав,— покуйовдив моє волосся дідусь.— Отже, доведеться-таки розповісти тобі про середульший місяць літа.

— Я вже дещо знаю про нього, — фальбую перед дідусем.

— Коли знаєш — прошу, розказуй!

— Цю назву йому дали тому, що цвіте липа! Дідусь загадково усміхнувся.

— На таку відповідь багато розуму не треба. До речі, в цьому році липа зацвіла ще в червні, щоб ти знав.

Я знизав плечима. Тоді ж від чого пішла сучасна назва?

Дідусь розповів, що широколиста липа повсюдно на Україні починає цвісти переважно з кінця червня. Тому в південних слов’ян — сербів та хорватів — шостий місяць року називають "липань" та "липан". Проте в чехів ("ліпен") , поляків ("ліпец") і білорусів ("ліпень") другий місяць літа подібний нашому.

І похибки в цьому нема. Крім широколистої, у нас росте й дрібнолиста липа. А саме вона й починає цвісти серед літа.

Крім офіційної, на Україні було чимало народних назв. Серед них найбільш відомі — "косень" і "сінокіс" (пора заготівлі сіна), "білень" (якраз вибілювали полотно), "липець" (час викачування липового меду), "елевей" чи "ілюх" (од свята Іллі).

У художній літературі, зокрема в творах І. Коцюбинського та Т. Шевченка, зустрічається й "іюль". Ця назва походить од імені давньоримського державного діяча Юлія Цезаря. Саме він 46 року до нашої ери запровадив новий, так званий юліанський календар.

— Ти не пам’ятаєш, яке сьогодні число? — зненацька запитав дідусь.

Я загадково подивився на нього.

— Шосте липня...

— Воно щось тобі нагадує?

— А,— усміхаюся вдоволено,— завтра свято Івана Купала. Сьогодні сільські хлопці вже збирали по людях сухі дрова для купальського вогню...

— Отож-бо,— підморгнув дідусь.— У ніч з шостого на сьоме липня молодь завжди святкувала Купайла. Сходи сьогодні на леваду. Не пожалкуєш!

...Повечеряв я швидко. А тут і сусідський Толик забіг. Він також зібрався на купайлівське свято.

Невдовзі ми були на леваді. Всюди молодь, співи. Посеред вигону лежала велика купа дров. Навпроти стояли хлопці. Біля них стирчала в землі висока тичка з прив’язаною вгорі солом’яною ляльокою. Це і було Купайло.

З другого боку гуртувалися дівчата. У кожної на голові віночок з кольоровими стрічками. Вони тримали вербову гілляку, оздоблену живими квітами та стрічками. Називалася вона Мареною, або Собіткою.

Нараз один з парубків витяг із землі тичку, проказав голосно:

Купайло, Купайло!

Де ти зимувало?

Інші хлопці відповіли:

Зимувало в лісі,

Ночувало в стрісі,

Зимувало в пір’ячку,

Літувало в зіллячку.

— А тепер, — мовив той же хлопець,— будемо Купайла підпалювати!

Невдовзі лялька пойнялася вогнем. Хлопці однесли її до дров, підпалили сухостій. Дужий вогонь освітив довкола. Дівчата заспівали:

Ой, на горі, на горбочку

Склали дівки собіточку.

Прийшли хлопці, розвалили,

Собі руки засмалили.

А будете тепер знати,

Як собітку розваляти!

Вогонь поволі згасав. Найсміливіші хлопці почали перестрибувати через нього. Потім до них долучилися й дівчата.

Спостерігати за такою забавою було вельми цікаво. Адже не всім щастило вдало перестрибнути багаття. Дехто навіть потрапив у суприсок. Але все обійшлося гаразд.

Як вогонь вже майже пригас, ми з Толиком також спробували щастя. Кілька разів ми перестрибнули чималеньку купку жару. Спочатку було трохи лячно, але коли озвичаїлись — робили це залюбки. Вважається, що хто в цей день не перестрибне через вогонь, того підстерігатимуть невдачі.

Коли багаття ущухло, почали розбирати свою Собітку дівчата. Робили вони це під супровід купальської пісні:

Ой, не стій, вербо, над водою,

Да не пускай гілля по Дунаю.

Ой, Дунай-море розливає,

В верби корінь підмиває,

Зверху верба усихає,

Коло верби листя опадає,

Стань собі, вербо, на риночку,

У хрещатім барвіночку,

У запашнім василечку.

Хлопці в цей час намагалися облити водою дівчат. Не лишалися осторонь і юнки; вони також хлюпали з долонь на парубків холодною джерелицею. Так уже велося зроду-віку: прийшов на Купайлівське свято — то мусиш змокнути до нитки.

Ми з Толиком також обілляли один одного річковою водою.

Нарешті дівчата розібрали свою Марену. Гілку однесли до річки й кинули у воду.

— Водяник, Водяник утопився! — вчинили галас хлопці.

Тим часом дівчата побігли до річки. У кожної на віночку горіла свічечка. Вони обережно опускали їх на воду. Плесо зарябіло безліччю вогнів. Створювалося враження, начебто річка спалахнула. Видовище було казкове.

Прудка течія одразу відносила віночки зі свічками у глиб ріки. Кожна дівчина уважно стежила за своєю долею. Якщо віночок приставав до берега, то це вважалося, що його власниця вийде заміж. А коли одпливав далі — ще цілий рік дівуватиме. Траплялося, що вінок приставав до протилежного берега. В таких випадках дівчині судилося вийти заміж у сусіднє село.

Не стояли осторонь і хлопці. Вони намагалися "привернути" віночки до свого берега, кидаючи поперед них камінчики.

Свято тривало допізна. Лише тоді, як позагасали свічки й зникли віночки, всі почали розходитися. Дівчата заспівали завершальну пісню:

Ой, на морі хвиля,

При долині роса,

Стороною дощик іде...

І справді, нічне небо обснувала хмара, засіялася дрібна мжичка. Довелося йти додому.

— Хлопці, а сьогодні вночі папороть цвіте! — згадав по дорозі Толик. — Кажуть, як зірвати цю квітку, пощастить знайти підземний скарб...

То, мо, збігаємо в Ярчище, там цієї папороті-і! — запропонував я.

— Е, нема дурних. У лісі в цей час виють сичі, з’являються всілякі примари, спалахують блискавиці...

Ми увійшли в село. Тепла липнева ніч пасла густі сутінки. То з одного кутка, то з іншого долинала купальська пісня, яка запам’яталася на все життя:

Стороною дощик іде...

ЯК У СЕРПНІ ДБАЄМ, ТАК ЗИМОЮ МАЄМ

Повечеряєм і одразу ляжемо спати,— кажуть бабуся, готуючи їжу.— Завтра в нас буде важкий день — почнем жито жати!

Я вже знаю, що жнива — найвідповідальніша пора року в хліборобів. Як тільки починають косити зернові, люди відкладають усі господарські справи. Треба вчасно і якнайшвидше зібрати вирощений хліб. Один жнив’яний день, мовить народне прислів’я, рік годує.

Доки готувалася вечеря, я тим часом вийняв із задвірка серпа. Він був перев’язаний клаптем лляного полотна. Це для того, щоб не поіржавів на зиму. Потім дістав з-під стріхи цурку — невеличку дерев’яну паличку, гостро заструган з одного боку. Нею бабуся будуть скручувати перевесла на снопах. Сьогодні вони накрутили їх чимало, вистачить усе збіжжя пов’язати в копи.

— Куди покласти серпа й цурку? — питаюся.

— У кошик, внучку. Там уже лежать хлібець і рушничок! На покуті поважно стоїть виплетена з ліщинових дубців святкова корзинка. її для цього й тримаємо.

Поруч з корзинкою лежать кетяг торішньої калини і червона стрічка.

— А це для чого? — запитую бабусю.

— Для спасової бороди. Ти ж літом бачив, як це робилося... Мені пригадалися торішні зажинки. Тоді бабуся також починали жнива зі спасової бороди. На початку лану залишили кілька незжатих стебел. Потім їх обв’язали червоною стрічкою і прикрасили кетягом калини та живими квітами. Борода стояла до кінця жнив. У останній день обжинків її зрізали і внесли до хати. Пучечок колосся простояв на покуті аж до цьогорічних зажинків. Як тільки виберемо картоплю, тато розімнуть колосся в долонях і зроблять перший засів озимини.

За вечерею я запитав у бабусі:

— Для чого роблять спасову бороду і чому вона так називається?

— Спасова борода від свята Спаса,— пояснили вони.— Це таке народне святце, яке припадає на 19 серпня. З його приходом уже закінчується літо. Тому кажуть: "Прийшов Спас — держи кожуха про запас". А бороду роблять для того, щоб віддати шану вирощеному

зерну. Більшої святості, аніж хліб, нема. Пам’ятаєш, як дідусь тобі казав, коли ти не хотів брати полудник у школу: "Не ми хліб носим, а він нас"?

Наступного ранку, тільки-но спала роса, ми вийшли до загінки. У бабусі на голові біла хустинка, щоб не пекло сонце, а поперек перев’язаний перевеслом. Стали вони на краю нивки, окинули поглядом вистиглий лан, що вабив зір золотим доріддям.

— Може, більше і не доведеться мені жати...— зітхнули важко.

— Таке й скажете! — як вмію, заспокоюю,— Ще жнив тих буде та й жнив!

— Літа мої, любий онуче, вважай, одкопитили вороними. Нездужають руки, слабнуть ноги...

— Давайте, я збігаю до дідуся. Він косою швидше викосить!

— Ну що ти! — замахали руками бабуся.— Сама якось упораюся. Негоже чужими руками жати. Та й скільки того жнива — за день-другий упораємося.

Бабуся підійшли до лану, мовили урочисто:

— Принеси нам, серпе, стільки кіпок, скільки в небі зірок!

Я не встиг зогледітись, як долі лежали навхрест два пучки стебел. Зажинок, отже, зроблено. Потім бабуся залишили пучечок жита для спасової бороди. Біля неї розіслали вишитий рушник, поклали на полотнину окраєць хліба й дрібок солі. Це, сказали, для пташечок, щоб не клювали зерна.

Робота в нас спорилася. Я розстеляв перевесла, а бабуся клали на них вижаті стебла. Час од часу ми сідали на перепочинок. Розмова точилася довкола давніх жниварських обрядів.

Зажинки починали в будь-який день, крім понеділка. Він вважався важким для започаткування всякої важливої роботи. Жінки зодягалися по-святковому і всім сімейством вирушали в поле.

Якщо в когось із господарів був великий лан і він не встигав вчасно зібрати збіжжя, то скликав толоку. Це дуже давня форма колективної взаємодопомоги. На неї запрошували переважно сусідів і родичів. Учасникам таких гуртів не платили, а лише ситно харчували. Подібними толоками будували колись хати, копали криниці, гатили греблі, вимощували дороги — тобто робили всі важкі роботи, що вимагали чимало робочих рук. За допомогою толок наш народ зумів вижити в тяжкі часи ворожих набігів, які пустошили землю й господарські будівлі.

Учасників жниварської толоки називали в народі женчиками. Першою починала зажинок найстарша жінка. їй дозволялося нажати початкового снопа. Якщо в родині була дівчина на виданні, то з його зерен мали спекти весільний коровай. Після цього жінка зверталася до присутніх:

Ой, жніте, женчики, обжинайтеся,

І на чорную хмару озирайтеся.

Господар відповідав:

Швидше жніть до оборіжка —

Там пирогів повна діжка!

Найстарша жниця заводила зажинкову пісню, і її підтримували інші:

Живо, женчики, живо

Дожинайте ниву,

Будемо плести віночки

З золотої пшенички...

Впоратися зі жнивами треба було якнайшвидше. Тому сеї пори рідко хто навіть піч топив. Усі — від малого й до старого — були в полі.

Нарешті дожато останню гінку, снопи пов’язано і складено в полукіпки. Пора зрізувати бороду і плести обжинковий віночок. Його врочисто накладали найгарнішій молодиці, котра при тому приказувала:

От діждали літа

Та нажали жита,

Поставили в копки

І вдарили в гопки!

Женчики з піснями йшли через усе село до господаря (згодом — до голови колгоспу), приспівуючи біля двору:

Відчиняй, пане, ворота,

Бо йде твоя робота.

Несем тобі вінки

Із золотої нивки —

Житнії, пшеничнії,

Щоб були величнії!

Назустріч виходив господар, низько вклонявся, приймав вінка і запрошував до хати. Гурт заспівував:

А ми насієм жита, жита,

Та поставим копи, копи,

Та ударим гопи, гопи,

Земля аж гуде,

Де громада йде!

З роботою ми впоралися надвечір. Бабуся підійшли до спасової бороди, розітерли одного колосочка. Свіжим зерном обсіяли живостій, проказавши: "Нехай сіється-родиться на новий урожай, на дорідне зерно!"

— О,— долинув басовитий дідусів поголос,— у серпні хліборобові три роботи: косити, орати і сіяти. Ви одну, бачу, вже зробили сьогодні.

Бабуся, взявшись руками за поперек, підійшли ближче до дідуся.

— Серпневого дня, Тарасе, зимовим тижнем не заміниш, бо в серпні серпи гріють, а вода холодить.

— Але хто в серпні шукає холоду — натерпиться в зимі голоду. Колись один чоловік у серпні рибку ловив та й урожай загубив — зимою нічого було їсти...

— Серпень, Тарасе, такий. Він виймає серпа зі стріхи, а вересень його ховає!

— Авжеж, як прийде Спас — літо піде від нас...

— До спасівки, чоловіче, бджола на пана робить, а після спасівки на себе.

Дідусь глянув на вижату нивку, усміхнувся:

— Як у серпні дбаєм, так зимою маєм. Ви, бачу, вже на зиму запаслися.

— Таке й скажеш,— з відчуттям погорди мовлять бабуся.— Одна справа вижати збіжжя, а інша — висушити його. Недарма мовиться: дощі в серпні там ідуть, де їх не ждуть, а жито жнуть. Бачиш, як ніжки в картоплі почали згинатися донизу, а квітки начебто в’януть. Це перед негодою.

— Але ж он горобці літають зграйками,— заперечив дідусь.— То вірна ознака, що і завтра буде сухо...

Доки вони сперечалися між собою, наводячи різні прикмети, я намагався запам’ятати їх.

Зволожилося після обіду підсохле сіно — збереться на дощ.

Коли хмариться, але бджоли не ховаються і далі продовжують летіти в поле,— дощу не буде.

Качки та гуси кричать, полощуться, пірнають, б’ють крилами — на дощ, притихають — на грозу.

Комарі, мухи та інші комахи надто надокучливі — на дощ і негоду.

Якщо при сході сонця парка духота — під вечір збереться дощ.

Коли тихої погоди шумить ліс — на грозу.

Сонце "скаламутилося", сховалося за хмарову запону — чекай за кілька годин грози.

За добу до дощу на каштановому листі виступають "сльози " — липкі покрапини соку.

Перед зливою раки виповзають на берег і зариваються в пісок.

Вирує життя в мурашнику — дощу ближчим часом не буде; коли ж на поверхні мало мурах і ті кволо повзають, затягуючи нірки,— чекай опадів.

Цікаво, думаю собі, яка з цих прикмет справдиться. Але що гадати! Завтрашній день покаже, чий прогноз точніший.

— Чого це так задумався? — нарешті й на мене звертає увагу дідусь. — Про походження серпня хочеш почути?

— Він сам за себе говорить,— відказую поважно.— Серпень серпами перегукується...

— Але ж були й інші назви,— веде своєї гість.— Ось, скажімо, "зарев". У давнину в наших краях водилися олені. Від того, що тварини ревінням перекликалися, й називали місяць. Пізніше стали називати "копень". Ну, це ти вже знаєш — від нажатих кіп. Проте "ківень" — для тебе не зовсім зрозуміле слово. Правда ж?

— Чому це незрозуміле? — кажу впевнено.— Від того, що коні кивають головами, відганяючи мух...

— Звідки це ти взяв? — дивується дідусь.

Якщо червень називають ґедзнем, бо сліпаків та ґедзів багато, то в серпні мухи не дають спокою тваринам!

— О, наука в ліс не йде,— радіє дідусь.— Починаєш уже й сам дещо кумекати!

Від такої похвальби у мене одразу піднявся настрій. Ось, тішу себе, взавтра перевірю почуті сьогодні прикмети — то ще не так здивую дідуся. Бо, певно, якась з них і не підтвердиться. Нехай тоді спробує виправдатися переді мною!

Василь СКУРАТІВСЬКИЙ

ПОГОСТИНИ

ВЕРЕСНЕВИЙ ЧАС — СІМ ПОГОД У НАС

Настрій у мене сьогодні особливий. Після літніх канікул ми вперше зібралися в своєму класі. Кожному хотілося розповісти про найцікавіше, поділитися спогадами, як пройшло літо.

На великій перерві до нас підійшов класний керівник. Він розпитував, хто чим займався на вакаціях, а потім зажадав, щоб ми показали свої записники. Найбільше його зацікавив мій зошит. Учитель уважно передивився його і мовив до присутніх:

— Ось, діти, прекрасний зразок, як треба записувати народну творчість! — І він підняв над головою мого зошита.— Раджу вам усім

ознайомитися з матеріалами, які зібрав ваш однокласник. Зверніть увагу, що записи — а тут прислів’я та приказки, народна метеорологія, обряди — стосуються давнини. Це особливо цінно, бо зберігається у пам’яті лише літніх людей, яких не так і багато. Відійдуть вони — і ми чимало втратимо з нашої національної культури. Доки є такі, як дід Тарас та баба Мотря, постарайтеся записати од них усе, що можна. Це справжні перлини фольклору й етнографії!

Оскільки ми майже не знали про зміст цих термінів, то вчитель зупинився детальніше на них. Як ми довідалися, фольклор — це така наука, яка вивчає усну народну творчість: пісні, легенди, казки та перекази. Етнографія досліджує давній побут, тобто як жили і чим займалися люди. Це — житло, одяг, народна медицина і кулінарія, традиційні промисли й ремесла, свята та обряди...

Учитель при цьому наголосив, що український народ протягом століть виробив безліч форм такої культури. Особливо це стосується історичних пісень. Царизм жорстоко пригнічував наш народ. Йому забороняли вивчати власну історію, писати й друкувати книги українською мовою, ставити п’єси й навчати дітей рідним словом. Тому наші пращури намагалися все це відтворити в піснях і думах, легендах та казках. Наостанок він нагадав нам слова Миколи Гоголя, який стверджував, що в українській пісні — дух талановитого народу, його нелегка історія.

І ось я, повернувшись зі школи, ще раз переглядаю свої записи. Назбиралося їх чималенько. Виймаю з ранця ручку, пробую писати. Тільки кулька щось заведедувала. Невже виписалася?

У цей час до хати зайшов дідусь.

— Над чим голову сушиш?

— Щось ручка,— пояснюю,— перестала писати...

— Дай-но мені, подивлюсь на неї!

Він взяв у долоні кульку, покрутив її туди-сюди, наче сукану свічку.

— Тепер пробуй!

На подивок, ручка почала писати.

— Так ось,— вів далі дідусь,— з цього приводу я тобі розкажу цікаву історію про чорнило. Це вже тепер ви стали запанібрата. Маєте удосталь і олівців, і ручок. А колись, за моєї пам’яті, знаєш, чим писали?

— Гусячими перами,— зразу ж відповідаю.

— Так, гусине перо було вельми в пошані. Але про нього потім. У нашій церковноприходській школі ми на уроках користувалися лише грифелями.

— Чим? — не второпав я.

— Замість зошитів, які ви не вельми бережете, ми користувалися невеличкими дощечками. Щось на зразок вашої шкільної, тільки менших розмірів. Зшиток був великим дефіцитом. Учитель диктує, а ми грифелями пишемо. Списалася дощечка — витер написане квачем і знову за роботу.

— А домашнє завдання на чому виконували?

— Домашні вправи вже робили на папері. Ось тут і ставали в пригоді гусячі пера. З ними було легше, бо в кожній хаті тримали сю живність. Зайдеш, бувало, до сусіда, а там самі пера скриплять та каламарі чорніють…

— Каламарі? — перепитую.— А що воно таке?

— Бач, сьогоднішня молодь уже багато чого не знає... Це, по-теперішньому, чорнилиця, виготовлена з чорної порцеляни. Напевно, ти також не знаєш, з чого виготовляли і чорнило?

Я заперечно похитав головою.

Дідусь неквапом пошився в кишеню, витяг кілька жовтуватих бульбашечок і поклав їх на стіл.

— Та це ж,— посміхаюся,— звичайнісінькі кислички. Вони на дубовому листі ростуть!

— Так, на дубовому. Але не кожен дуб плодить їх. З’являються вони під осінь лише на тих деревах, які хворіють. Кисличками ж називають тому, що сік у них вельми кислий. З нього і робили колись чорнило.

Як я довідався, народний спосіб виготовлення чорнила досить простий, але цікавий. З достиглих кисличок вичавлювали сік. Його тримали лише в глиняному посуді. Потім туди клали будь-яку залізну деталь. Але обов’язково іржаву. Скажімо, цвяха чи гайку. За добу сік "з’їдав" іржу. Це, власне, вже й було чорнило. Воно дає досить красивий колір — світло-жовтий, наче позолочений.

Але особливо цінувалося так зване дубове чорнило. Протягом століть воно не блякло і не змивалося водою. Оскільки кожна виготовлена порція мала неповторний відтінок, то підробити чи виправити первинний текст було практично неможливо.

У Київській Русі всі важливі державні документи, грамоти та літописи писалися саме таким чорнилом. Київський великокняжий двір навіть накладав на древлян славнозвісний "кисличний" оброк.

У тих місцях, де дуби не росли, чорнило робили з ягід бузини або крушини. В гірській місцевості розчиняли спеціальний сорт глини. А ще дідусь розповів мені цікаву історію про "секретне" чорнило. Ним користувалися в’язні та гінці, які доставляли в інші країни таємні повідомлення.

На звичайному аркуші паперу писали текст. За чорнило правило свіже коров’яче молоко. Людське око не гоже розпізнати таких літер. Для цього потрібно потримати аркуш над свічкою чи гасовою лампою, щоб він трохи закоптився. Потім кіптяву знімали вологою ганчіркою, і на папері можна було прочитати текст письма.

Саме на цій оповідці нас і обірвала бабуся. Вони зайшли до хати, присіли на ослінчик, щоб віддихатися.

— Як вереніс, то й дощик сіє,— знімаючи промоклу хустину, мовили вони.— Слава Богові, хоч житечком обсіялися. А як ви?

— Ми ще вчора, нівроку, обробили нивку.— Дідусь одсунувся на самкінець лави, сів поруч з бабусею.— Хоч вересень, Мотре, уже і без перевесла ходить, але таки він щедрить хлібом. Кажуть, книш у вересні хоч і глевкий, але м’який, трохи ніздрюватий, проте на столі йому лежати!

— Авжеж, серпень страву готує, а вересень подає її до столу. Тому й мовиться, що він на весілля багатий.

— З весіллями ще рано поспішать,— підморгну" бровою дідусь.— У вересні одна ягода — і та горобина. А без свинини весілля не справиш. Моя Івга з цього приводу любить під’юджувати: восени грибина, а взимку свинина. Так що у свати ще рано ходити.

— Може, й так,— додають бабуся,— але вересневий садок, що в січні кожушок. Сховатися від негоди таки можна.

— Не так і легко", Мотре, бо вересневий час — сім погод у нас: сі€, гріє, віє, туманіє, холодніє, гуде, ще й згори йде?

Ото, думаю собі, скільки тих погод у вересні. Всіх і не запам’ятаєш...

— Може б, ви, дідусю,— прохаю його,— ще раз повторили цю приказочку?

— Скажу, як йтиму додому. Поки що давай про сам місяць поговоримо. Ти пам’ятаєш, коли я в січні тобі казав, що наші пращури відзначали Новий рік у вересні? В Києві на Подолі збиралася сила-силенна людей. Особливо врочисто відзначали новолітування братчики. Це були члени професійних товариств — гончарі, кожум’яки, свічникарі, шевці... Словом, усіх і не перелічити. Кожне братство мало свій прапор, герб, гімн, статут, навіть фірмовий одяг. Надвечір вони сходилися в центрі міста, запалювали свічки на деревах, розвеселяли присутніх виставами. Вертепні дійства тривали всю ніч. Перед світанком обходили киян, здоровили з Новим роком.

Переповівши про новорічне святкування, дідусь зосереджується на назві місяця. Правда, я вже знаю, що слово "вересень" походить од вічнозеленого куща — вересу, який росте тільки в нас на Поліссі. Він любить вологі ґрунти й лісові хащі. Оскільки верес починає масово цвісти восени, то і перший місяць по літі назвали на його честь.

Проте були й інші народні наклички. В староруській мові вересень попервах звався "роєн", "ревун" і "харев". Це від того, що голосно перегукувалися олені. Пізніше його накликали "сівнем" — період сівби зернових, та "маїком" — од зеленої озимини, що "маїла", тобто зеленіла на полях.

І все ж найпоширенішою вважається назва бабське (бабине) літо. Саме у вересні наступає унікальне природне явище — кілька днів

поспіль у повітрі пливуть срібні ниточки павутиння. Цю пору в народі звуть бабиним літом.

— Вересень вереснем, а ось яким буде жовтень? — вставили і своє слівце бабуся.— Щось швидко почало жовтіти листя. Чи не на ранню зиму, бува?

Як ви здогадуєтеся, розмова одразу ж переходить до прикмет.

Осінь ясна — зима холодна.

Якщо багато павутиння і шпаки не поспішають відлітати, осінь буде тривала.

Опалий лист лягає долілиць — на теплу зиму і добрий наступний врожай.

Якщо виросли шишки на ялинах знизу — на ранні морози, а зверху — на ранній кінець зими.

Чим тепліший і сухіший вересень, тим пізніш прийде зима.

Доки я перечитував записані прикмети, дідусь уже вийшов з хати. А як бути з прислів’ячком про сім погод?

Може, наздогнати гостя, щоб повторив. І зразу ж подумав: а чому б самому не пригадати їх! Раз відновив у пам’яті той довгий перелік, удруге, і — сплескую долонями! Все запам’ятав. Ось послухайте: вересневий час — сім погод у нас: сіє, гріє, віє, туманіє, холодніє, гуде ще й згори йде!

Якщо ви сумніваєтеся в такій щедрості першого осіннього місяця — перевірте самі. Я особисто впевнений у всіх прикметах. Вересень на такі витівки неабиякий мастак.

ЖОВТЕНЬ ЯК НЕ З ДОЩЕМ, ТО ЗІ СНІГОМ

Дідусь тримає грушу-дичку за вершечок, а я прикопую , її. Це деревце припало мені до вподоби ще влітку, коли я відпасав череду корів біля Дьомового печища. На узліску я помітив сизі серцеподібні листочки. Придивився уважніше — дичка росте! Ніжна й невисока, у мій зріст. Оце й викопав її.

— Якщо перезимую,— каже дідусь,— то весною обов’язково защепимо дерево від моєї груші. Ти ж знаєш, які смаковиті плоди в зимової бери, що біля криниці росте. Вони можуть довго зберігатися.

— Перезимуєте! — заспокоюю старенького.

Мені навіть думати боязко, що з ним щось може трапитися. Щось подався він цього року. Обличчя схудло, одні вилиці повитикалися...

— Тобі, молодому, легко казати, бо у тебе все попереду,— наче виправдовується дідусь.— А мені тільки спогадам залишилося радіти.

Я засипав ямку землею, притоптав її ногами. Потім одійшов убік, придивився, чи рівненько посаджена.

— Як ви думаєте, прийметься дичка? — запитую.

Дідусь хотів було сказати якесь дотепне слівце, але йому завадив сільський агроном. Він непомітно підійшов до плоту, схилився на нього грудьми.

— Садовину садите?

— Не так саджу, як допомагаю,— відказав дід Тарас.— Колись, може, вродяться груші, то хоч добрим словом хтось згадає старого. Це я кажу так, бо прийшла на мисль колишня походенька, яку я запам’ятав у дитинстві. Садить, знацця, такий, як я, дід яблуню. До нього підходить отакий, як він,— дідусь показав пальцем на мене,— хлопчак і каже: "Навіщо ви, дідусю, оцю яблуню садите? Все одно плодів не дочекаєтеся!" Старий подумав, подумав і в одвіт: "Якщо я не дождусь, то ти смакуватимеш яблуками і мені спасибі скажеш".

— Мудра народна повчанка! — усміхнувся агроном.

— Ото я і кажу: виросте груша, мо, й по мені якась згадка залишиться... А ви де це, звідкіля, Гнатовичу, йдете?

— По полях бродив. Дивився, як зійшла озимина...

— І що?

— Густі сходи, але є небезпека, що можуть випрісти,— зітхнув агроном.— Метеорологи передбачають гнилу зиму. То я оце вирішив у вас, людини з великим досвідом, запитати; яка, за вашими прогнозами, має бути нинішня зима?

Дідусь удоволено посміхнувся. Певно, приємно усвідомлювати, що сам агроном до нього за порадою прийшов.

— Мотре, йди-но швидше сюди! — погукав він бабусю.— Твоя порада потрібна...

Бабуся підійшли до нас, привіталися статечно.

— Що скоїлося?

— Ось Гнатович цікавиться, якою випаде зима — теплою чи суворою?

— Якщо на Покрову,— одразу й відповіли бабуся,— вітер дутиме зі сходу, то зима буде холодна, а як із півдня — тепла.

— Коли вже про Покрову мова,— докинув своє і дідусь,— то я знаю таке: якщо на неї не вкриє сніг землю, то не буде його і в листопаді.

— Про це й інша прикмета говорить,— додають бабуся.— Скажімо, до Покрови журавлі не одлетіли в ірій, то зима наставатиме поволі.

— Воно, Мотре, так, але як по Покрові, то й по теплові! Агроном сором’язливо усміхнувся.

— Пробачте за відвертість, але я, на жаль, навіть не знаю, коли має бути Покрова...

Дідусь похитав головою.

— Е, вам, Гнатовичу, пора б уже й знати народні святки. По них найчастіше завбачували погоду.

— Воно-то так, але ні в школі, ні, тим паче, у вузі цього не вчать,— виправдовувався агроном.— Навіть наша фахова література жодним словом не згадує про це!

— Правду кажете,— посерйознішав дідусь.— Ми краще знаємо про свята та обряди в японців чи китайців, ніж свої. А це вироблялося віковим досвідом і перевірялося на практиці. Тому й породили стількох безбатченків, які не знають свого роду-племені й чиї вони діти...

— Вже наче потроху повертаються до традицій,— пом’якшив тон розмови агроном.

— Із запізненням спохватилися, Гнатовичу. Багато чого втрачено,— журно зітхнув дідусь.— Так ось, про Покрову. Вона тримається одного числа — 1 жовтня, а по сучасному — 14. Кажуть: настали жнива — лежить баба нежива, а прийшла Покрова — стала баба здорова!

— Це ти про мене? — усміхнулися бабуся.— Якщо так, то скажу тобі: хто лежить до Покрови, то продасть усі корови.

— Про тебе, Мотре, цього не скажеш,— виправдався дідусь.— Але якщо до Покрови молоко давали корови, то після Покрови пішло молоко в роги корові.

— З коров’ячих ріг, Тарасе, молока не надоїш. Але хто сіє по Покрові, той змушений буде виводити взимі по корові!

Настрій в усіх покращав.

— Ну, гаразд, з Покровою розібралися,— завершив перепалки агроном.— До неї ще далеко. Хай уже думає про корів зоотехнік. Мене цікавить, якою буде зима по озимі.

Дідусеві з бабусею довелося пригадувати прикмети жовтня.

Якщо до середини жовтня з беріз не осипалося листя — сніг ляже пізно.

Якщо поросли високі бур’яни, то зима буде сніжна, з частими завірюхами.

Спориш довго восени не змінює свого кольору — на щедрий врожай зернових наступного року.

Грім у жовтні — на малосніжну, м’яку й коротку зиму.

Якщо польові мурахи повідтягали високі купини, то осінь і весна будуть дощові, з буйним водопіллям.

Польові миші переселяються восени до людських жител — на сувору зиму, а весною— на мокре літо; як болотяні миші влаштовують поверх купин гнізда — на мокру весну й часті повені.

Грак відлетів — чекай снігу.

Швидкий, дружній падолист — на сувору зиму.

Рано линяють голуби — на ранні приморозки і холодну зиму.

Якщо на галявинах з’явився в жовтні пізньоцвіт осінній, то буде рання зима, а як у листопаді — холод припізниться.

— Яка б не була зима,— покінчивши з прикметами, дідусь переходить на прислів’я,— але жовтень-болотник ні колеса, ні полоза не любить.

— Хоч і не любить,— додають бабуся,— проте як у жовтні вивореш мілко, весною посієш рідко, то вродиться дідько.

— Ачте, Гнатовичу, це Мотря кидає камінець у ваш огородець!

— Я зрозумів,— усміхнувся агроном.— Поки що наче орали глибоко...

— Пізно вже про оранку говорити,— не вгавали бабуся,— бо в жовтні гріє і не плуг, і не піч, а ціп.

— Еге, у жовтні тільки руки мерзнуть, а в листопаді й ноги дубіють, — голосно засміявся дідусь.

Агроном, подякувавши за приємну розмову, пішов собі. Ми мовчки провели його очима.

— І все-таки, Мотре, я однієї думки: хіба можна ходити біля земельки, не знаючи жодної народної прикмети? Наші батьки не мали такої грамоти, як сучасні агрономи, а врожаї удвічі більші збирали. Тож не випадково мовиться: можна й без агронома, як у маю випаде три добрих дощі!

— Це ти, Тарасе, занадто взяв. Усе-таки, хоч і вчений чоловік, а за порадою прийшов до нас...

— Та я не про нього кажу,— виправдовується дідусь.— Спеціаліст він непоганий. Може, колись і твій онук піде його дорогою,— бач, як пильнує за прикметами! — Він хитрувато подивився на мене.— То що, про походження жовтня тобі розказати?

Я задоволено кивнув головою.

Жовтнем ще відносно недавно на Україні називали дев’ятий місяць. Про це говориться у календарях "Рідний край" за 1907 рік і "Просвіта" та "Промінь" за 1908, що зберігаються в дідуся. Натомість у вжиткові була інша назва — "паздерник". Походить вона від промислу, що пов’язаний з переробкою льону та конопель. Спільнослов’янське значення "паздерити" відповідає сучасному — м’яти і тіпати волокно. У жовтні якраз і починають цю роботу.

У народі десятий місяць року називали також "хмурень", "зазимник", "листопадень". Від того, що з жовтня починали справляти весілля, його охрестили і "весільником".

Для мене було великою дивиною, коли дідусь сповістив, що раніше навчання в школі починалося не з першого вересня, як нині, а з Покрови. Тобто на півтора місяця пізніше.

Учні в цей день приносили до школи горщик з вареним пшоном і розбивали привселюдно. Кожен бурсак — улюблене дідусеве слівце, яким він називає школярів,— мусив скуштувати обрядової каші. Це для того, щоб, як казали, "наука не йшла в ліс".

— А оскільки ти не смакував такої каші і березової також,— пожартував наостанок дідусь,— то біжи мерщій до хати і добре повчи уроки!

Дідусь таки мав рацію. Я ж геть забув, що завтра ми маємо писати переказ на вільну тему. Треба, отже, придумати цікавий сюжет. Може, варто взяти за основу сьогоднішню зустріч з дідусем, особливо про те, як садили дичку?

Цікавою може вийти оповідка. Еге ж?

ЖОВТНЮ СИН, А ЗИМІ РІДНИЙ БРАТ

Йдучи зі школи, я ще віддалік помітив біля нашої хати криту брезентом автомашину. Цікаво, хто ж це приїхав до нас?

Беру під пахву ранець і щосили біжу додому. На борту машини, що притулилася поруч з воротьми, яскравіє напис: "Експедиційна". Дивно, чого це біля нас зупинилася експедиція...

У хаті за столом сиділо троє незнайомих людей. Двоє старших чоловіків тримали в руках записники. Молодша, певно, студентка, порпалася біля магнітофона. Неподалік сиділи дідусь з бабусею.

Я привітався, поклав на ліжко ранець.

— Нехай і він сідає з нами,— звертається дідусь до гостей.— Хлопець він тямущий. Вже чимало зробив записів. Може, подивитеся той зшиток?

— Гаразд,— згоджується найстарший.— Обов’язково подивимося. А поки що хочемо від вас дещо записати.

Дідусь знічено посміхається. Певно, переживає.

— Та ми, той,— знизує плечима,— невеликі мастаки до балачок.

— Еге, не прибіднюйтеся, — уточнив усе той же, повитий сивиною чоловік.— Нам про вас багато розказали ваші односельці!

— А звідки ви будете і хто такі? — насторожуються бабуся.

— Ми з Києва. Обоє працюємо в науковому інституті при Академії наук. А це наша практикантка — майбутній філолог. Навчається в університеті. До вас приїхали записувати поліський фольклор. Кого не запитували в селі, всі направляли до вас. Краще, кажуть, од діда Тараса і баби Мотрі ніхто не знає прислів’їв та приказок...

— Та чого,— змахує рукою дідусь,— у нас що не сільце, то своє слівце!

— О, прекрасно! — сплеснув долонями гість.— Оксано, запиши цю приказку. Такої у нас немає...

— А для чого це все вам? — підозріло запитали бабуся.

— Для науки,— відповів молодший чоловік.— Ми готуємо книжку з прислів’ями та приказками. До неї увійдуть і ваші. Навіть прізвища поставимо, від кого записали.

— Бач, Мотре,— усміхнувся дідусь,— ми з тобою, чого доброго, ще в історію увійдемо!

— Та ви, Тарасе Яковичу,— підхвалив дідуся сивий чоловік, — вважайте, що увійшли. Наскільки відомо, в наших фондах зберігаються записані від вас пісні...

— Було таке,— гордує дідусь.— Років зо п’ять тому вже одні вчені приїздили. Торік навіть книжку мені надіслали, де є пісні з мого голосу. А ви за чим приїхали?

— Щойно наступив листопад, то чи є якісь прислів’я про цей місяць? — запитала студентка і непомітно увімкнула магнітофон. Бобіни на ньому повільно закрутилися. Але дідусь з бабусею не помітили цього.

— Є деякі,— пом’якшав дідусь.— У нас про листопад кажуть так: жовтню син, а зимі рідний брат.

Я подивився на бабусю. Чому вони мовчать? Нехай би якась приказочка і від них увійшла до книжки.

— Хоч листопад і не лютий,— наче почули мій докір бабуся, — проте спитає, чи вдягнений та взутий.

— З листопадом, Мотре, бабам одна рада: ховатися на піч!

— Кволе порося, Тарасе,— відказали дідусеві бабуся,— й піч не спасе. А ось хто в листопаді не мерзне, тому й коло Йордану нічого біда не зробить.

— Коло Йордану, може, і не зробить, але в листопаді вже, кажуть, зима на граді.

— Звісно, що так: листопад, Тарасе, стелить землю листям, а грудень снігом.

Дідусь з бабусею лише розохотилися, як Оксана зупинила їх:

— Щоб не забути, хочу вточнити дещо: що означає за-града і Йордан?..

— Заграда,— відповів дідусь,— це, по-нашому, втеплена знадвору глуха стінка хати. її обкладають листям, кострицею чи соломою. У такий спосіб зберігають тепло в оселі.

— А Йордан, голубко,— не залишилися осторонь бабуся,— припадає на 19 січня. Вважається, що в цей час найбільші морози. Люди колись виходили до річки, прорубували ополонки і святили воду.

— Так ось,— поспішав дідусь,— листопад такий місяць, що любить і колесо, і полоз. Один день їздять саньми, а інший вже треба коней у воза запрягати.

— У листопадовий день, Тарасе, не особливо наїздишся, бо він, як заячий хвіст,— не встиг прокинутися, як уже вечір на підході!

Дивлюсь на приїжджих людей. Усі троє сидять задоволені, посміхаються. їм добре, думаю із заздрощами, не треба записувати розмови до зшитка, як мені. Цю роботу виконує магнітофон. Хай ось

надійдуть літні канікули, я зароблю трохи грошей і собі куплю таку записувачку!

— До прислів’їв годилося б і прикмет доточити,— делікатно спрямовує в інше русло літній чоловік.— Бо вони доповнюють одне одного...

— Авжеж, що так,— поскубує свої вуса дідусь.— По прикметі, кажуть, прислів’я плаче.

Доки бабуся з дідусем лаштувалися до розмови, студентка встигла заправити нову бобіну. Чутливе вухо магнітофона ловило кожну їхню прикмету.

Якщо восени рано нанесе снігу, то і весна буде рання.

Як перший сніг випав на мокру землю,— залишиться, на суху — скоро зійде.

Рано замерзне — довго не розтане.

Зірки на небі яскраві — на погоду, тьмяні — на дощ або сніг.

На горобині й дубі багато плодів — чекай суворої зими.

Пізній листопад — до суворої і затяжної зими.

Доки листя з вишень не облетіло, то хоч скільки було б снігу, він не вляжеться — відлига його з Чсть.

Від першого снігу до санного шляху — півтора місяця.

Білка мостить своє гніздо близько до землі — на морозяну зиму, а високо — на м’яку.

З прикметами нарешті закінчили. Гості запропонували прослухати запис. Дідусь з бабусею залюбки зголосилися, адже вони ніколи не чули самих себе. Я спостерігав, як уважно стежили старенькі за магнітофонним голосом й посміхалися між собою.

— От придумали машину, так придумали! — захитали головою бабуся.— Неначе живий чоловік у тій коробці сидить. І що ви робитимете з нашим голосом? Не доведи господи, ще по радіо пустите, то хоч із села вибирайся, бо люди засміють. Скажуть, стара баба з глузду з’їхала!

— Це ми записали для того, щоб потім передрукувати прислів’я на папір,— роз’яснив гість.— А плівку передамо у фонди. Хто сумніватиметься в достовірності запису — може перевірити. Зрештою, колись і ваш онук, як захоче, зможе прослухати живий голос бабусі. До речі, покажи-но свої записи! — звернувся до мене гість.

Я швидко витяг зошит, боязко подав його. Він неспішно перелистав листочки, мовив до студентки:

— Оксано, подивися, будь ласка, уважніше рукопис. Мені здається, тут є чимало цікавого!

Доки Оксана дивилася мої записи, дідусь розповів про давній обряд, що звався "братчина". Його справляли лише в листопаді. Якщо сусіди хотіли заприятелювати між собою, то купляли в пасічників бджолиний рій. З весни і до осені гуртом доглядали його. Зібраний мед ділили порівну. На це свято збиралися сім’ями, гуляли і веселились. Чи, як казали в народі, братались. А звідси й назва обряду.

Кожен член такої спілки вважався близьким свояком. Він зобов’язувався допомагати братчику в скрутну годину. Якщо в якійсь

родині помирав господар, то інший член братчини забирав малолітніх дітей на виховання.

— Прекрасний звичай! — аж розцвів од подивку літній чоловік.— От би його відновити у наш час! Це ж такий гарний приклад колективізму і глибокої моралі. Вміли ж наші пращури брататися між собою...

— А ще,— вів далі дідусь,— цим словом називали свято першого снігу. Селяни родинами виходили на сільські сходки, співали й танцювали. Вперше з’явилися на людях і молоді пари, які побралися восени. Від того у нас листопад називали ще й "братчини".

— Крім цієї, були ще якісь наклички?

— Були. Найбільш відомі — це "листопадень", "падолист", "напівзимник", "грудкотрус"...

У хаті непомітно закрадькував вечір. Гості поспіхом зібрали свої речі й вийшли на вулицю. За ними й бабуся з дідусем. Зі мною залишилася лише студентка.

— Цікаві твої записи,— мовила лагідно до мене. — Продовжуй вести їх і далі. Одне тільки пораджу: не обмежуйся лише дідусем та бабусею. Дослуховуйся, як говорять інші люди в селі. І записуй почуте в зошит. При цьому не забувай ставити в дужках їхні прізвища. Все це потрібне для науки. А коли заповниш зошит — надсилай його до інституту. Я тобі адресу залишу. Там на твоє прізвище відкриють спеціальний фондовий номер. Ти, до речі, знаєш, що таке наукові фонди?

— Ні, не знаю,— відповів сором’язливо.

— То є такий відділ, де зберігаються цінні рукописи. Там знаходяться записи Лесі Українки, Івана Франка, Максима Рильського, Михайла Стельмаха та інших відомих письменників.

— І вони записували прислів’я та приказки? — неабияк дивуюся я.

— А що тут такого дивного,— посерйознішала Оксана.— Вони записували не тільки прислів’я, але й пісні, навіть фіксували окремі слова та їхнє значення, а потім використовували у своїй творчості. Без цього не з’явилися б нові словники, збірники пісень та казок. Бачиш, за яку цікаву й потрібну справу ти взявся!

Розпрощавшись, вона вибігла на вулицю. Я довго не міг прийти до тями. Якось не вірилося, що мені, сільському школяреві з глибинного поліського села, так пощастить. Адже згодом в інститутських фондах будуть і мої записи. Може, й вони для когось знадобляться? Очевидно, що так. Бо чого ж би їхали такі поважні люди до нашого села аж із самого Києва?!

ГРУДЕНЬ ЗЕМЛЮ ГРУДИТЬ І ЗЕМЛЮ СТУДИТЬ

Йде другий тиждень грудня, а дід Тарас жодного разу ще не перевідав нашу оселю. Сьогодні до нас забігла тітка Ївга і сповістила неприємну новину — дідусь тяжко захворів...

— Одягайся, внучку, та підемо до нашого сусіда. Треба ж перевідати, як він там почувається...— глянули на мене бабуся сумними очима.

Ми взяли з собою пару глечиків з киселиком та морсом, спеціально приготовленим бабусею з чорної смородини та калини, і вийшли на вулицю. Тихо довкруж, тільки морозець пощипує за щоки та порипує під ногами сніжок.

А ось і дідусева хатинка. Стоїть вона, немов сирота, на самому кінці вулиці. Скоро, думаю собі, ще коротшою стане вона. Як тільки одійдуть на той світ дід Тарас та тітка Ївга, їхні діти одразу ж продадуть хату. Вже навіть приїздили купці з сусіднього села.

Обійстя в дідуся, як завжди, чепурне й затишне. Онде як гарно складені дрова під стріхою, біля току висять на кілочках граблі різних розмірів, а на дровітні біліють ще новенькі санчата. Дідусь їх щойно змайстрував, щоб вивозити взимку гній на огород.

— Гарний був з нього господар,— бабуся зупиняються посеред двору й оглядають довкола.

— А чого це ви кажете — "був"? Хіба дідуся немає?..— ловлю їх на слові.

— Та це я сама до себе,— виправдовуються вони.— Коли стара людина хворіє, то кажуть: гарний був господар,— і одвертаються від мене, щоб витерти кінчиками хустини зволожені очі.

Ми зайшли у хату. На дерев’яному ліжкові лежав дідусь. Обличчя у нього було жовте, як віск. Він важко дихав.

Побачивши нас, дідусь посміхнувся. Але усмішка та видалась мені надто силуваною і неприродною.

— Проходьте й сідайте, дорогі гості,— припросив господар.— Вибачте, що нікому й лави витерти, бо я вдома одинакую. Ївга недавно пішла до фельдшера за пігульками. В грудях щось так пече й давить, що спасу нема...

— Липовий чай тре пити,— радять бабуся, сідаючи поруч нього.

— Вже пив і липовий, і суничний,— байдуже відповів дідусь.— Нічого не допомагає...

— Ми тобі ось киселику та морсу принесли,— бабуся поставили глечики на стільчика, що стояв в ізголів’ї.— Ти ж сам казав, що для хворого треба побільше вживати ягодових наварів.

— Для моєї хвороби, мабуть, уже ніщо не допоможе. Прийшов, очевидячки, час збиратися в далеку дорогу. Від цього, Мотре, ще ніхто не одкупився.

— Такеє й скажеш! — обірвали на півслові бабуся.— Підлікуєшся трохи — і підемо празникувати Андрієву калиту.

Дідусеве обличчя нараз ожило, в очах зблиснули теплі зіниці.

— Так це ж, Мотре, Андрій, здається, завтра. Ану, хлопче, пригадай, яке буде число?

— Завтра тринадцяте грудня,— відповідаю відразу ж.

— О-о,— ще веселішим робиться дідусь.— Як гарно ми його святкували колись! Пам’ятаєш, Мотре?

І обоє починають згадувати свою молодість. Мені найбільше сподобався давній обряд калити. Його відзначали лише на Андрія. Дівчата зранку пекли великого коржа з дірочкою посередині. А ввечері калиту (так називався цей виріб і сам обряд) прив’язували мотузком до сволока. Висіти корж мав вище зросту людини.

Невдовзі до оселі сходилися хлопці. Перш ніж зайти до хати і присісти, кожен мусив показати свою парубоцьку вдачу. Взявши між ноги коцюбу, хлопець звертався до присутніх: "Дозвольте калиту кусати?" — "А ми будемо,— відповідали дівчата,— сажею писати!" — "А я вкушу!" — наполягав парубок. "А я впишу!" — попереджала дівчина, що стояла біля калити з квачем та розведеною на воді сажею.

Якщо хлопцеві щастило проїхатися на коцюбі до коржа і, підстрибнувши, відкусити шматочок, то він міг спокійно сідати біля дівчат. Коли ж під час дійства розсміявся (а дівчата навмисне смішили парубків) чи не зумів надкусити калити — невдасі зразу ж вимащували

сажею обличчя. Так тривало доти, доки всі хлопці не спробують дістати калити. Рідко кому щастило вийти сухим з гри. Невдах висміювали і кепкували з них досхочу.

Після калити дівчата збиралися потайки від хлопців, щоби поворожити. В одній з осель вони розкладали на ослінчику заздалегідь випечені пампушечки. Потім до хати впускали голодного пса, якого навмисне не годували протягом дня.

Тварина зараз же кидалася до наїдку. Чию пампушечку пес хапав першою, та дівчина, за повір’ям, мала вийти найшвидше заміж. З цього приводу казали: "На Андрія робиться дівицям надія".

Через чотири дні по Андрію наступало свято Варвари. Про нього також мовить прислів’я: "Варвари ночі украли, а дня доточили". І справді, з цього часу вже починає довшати день. Тому молодь відзначала цю подію досить цікавим обрядом.

Дівчата готували з сиру вареники. На вечерю запрошували і хлопців. Така сходка називалася "пирхуни", бо серед них обов’язково мали бути і вареники, начинені не сиром, а борошном. Та парубки знали про це і намагалися скуштувати лише справжній ви, довгий час дражнили "пирхунами".

— А ти чого сів так здалеку? — звертається до мене дідусь.— Ходи ближче, хоч надивлюся на тебе. Я тобі приберіг одну гарну приказку, якої ти ще не чуріб. Тільки не завжди їм вдавалося.

Хлопців, яким потрапили вареники з борошном: "Варвара мости мостить, Савва (він випадає на 18 грудня) гвозді гвоздить, а Микола (19 грудня) прибиває". Себто вода на річках замерзає, міцнішає мороз, і вже можна їздити будь-кудою.

Я підходжу до ліжка, вмощуюсь на краєчку. Дідусь починає пестити мою голівку. Рука в нього якась нежива й холодна.

— То як там наша грушка-дичка — жива-здорова?

— Закуталася сніжком,— відповідаю.

— Не забудь,— нагадує дідусь,— обв’язати її житнім кулем, бо за зиму зайці геть позгризають кору!

— Я це зроблю з татом під Новий рік.

— То буде пізно,— уточнює дідусь.— На Новий рік лише підв’язують перевеслами, щоб рясно вродила садовина. А стовбури обв’язувати треба зараз. Уже морози приспичили-ся, сніг землю прикрив. Зайцям, отже, бракує ситної їжи, і вони починають обгризати кору на молоденьких деревцях.

— Гаразд,— згоджуюсь,— завтра обов’язково обв’яжемо!

— А як справи з груднем — щось вдалося записати без мене?

— Крім вас,— лагідно посміхаюся дідусеві, щоб йому було приємніше, — ніхто краще не знає, хіба що бабуся. Ось від них я й почув таке: грудень рік кінчає, а зиму починає...

— Я скажу тобі простішу: грудень — кінець року, а початок зими. Чи ще таку: січень рік починає, а грудень кінчає. Бач, скільки різних варіантів. А ця приказка більш конкретна — груднева днина куца: сюди тень, туди тень, та й минув день. Отож і виходить, що сумний грудень у свято й будень.

— А ще, Тарасе,— не втримуються бабуся,— ти призабув отаку: смутно, як у грудні пополудні!

— Виходить, забув,— підморгує мені дідусь, наче йому нічого не болить.— А ось коли людина непривітна й сувора, то кажуть про таку: сподівайся від нього тепла, як од грудня погоди, чи — у грудні тепло, як за лихим паном. Бувало, як візьметься морозом, то один одному й каже: "Рихтуйтеся, люди, бо іде грудень!" або "Прийшов грудень — приніс студень, бо він око снігом радує, а вухо морозом рве".

— Дідусю,— хвалюся ще однією почутою приказкою,— вам доводилося чути таку: грудень поле грудить, а землю студить?

— Цю я знаю. А ось такої, либонь, і не чув: грудень землю грудить і поле студить. Виходить, знацця, як той казав — влітку важко без корови, а в грудні без кожушка. Отож зодягайся щотепліше, бо зимою сонце хоч і світить, та не гріє, а зимне тепло, як мачушине добро. Тому не соромся відкачувати шапку! Груднева пора постійно з прогнозом плутає — то сніг, то завірюха, бо зима коло вуха...

На цьому дідусь зірвався. Душкий кашель не дав йому договорити далі. Він витяг носовичка, прикрив ним вуста. Трохи відкашлявшись, мовив:

— Як там на вулиці, Мотре?

— Мороз своє бере...— сумним голосом відповіли бабуся.

— Нічого не зробиш — надійшла груднева пора. За всіма ознаками місяць буде суворим.

Й одразу ж беруться за прикмети.

Якщо взимку райкова зоря скоро гасне — на холод, а коли вечірня раптово згоряє — на відлигу.

Дим без вітру стелиться по землі — випаде сніг або потепліє.

Починають "плакати" вікна — зменшиться тиск і потепліє.

Кіт шкрябає підлогу — на вітер і завірюху, дере стіну — на негоду, лежить черевцем догори — на відлигу, згорнувся в клубочок і вткнувся писком в лапки — на мороз.

Взимку кінь лягає на землю — перед снігопадом, а перевертається через спину — на відлигу.

Яскраві зірки взимку — на мороз.

Тетеруки й куріпки здіймаються з дерев і відлітають з галяв у глибину лісу — невдовзі почнеться завірюха.

Якщо ворона сидить на верхівці дерева й каркає — бути хурделиці.

Кімнатні птахи мовчать перед заметіллю.

Сова кричить — холод накликає.

— Ну, а ось цю прикмету ти вже сам перевіриш,— каже мені дідусь. — Ідучи додому, придивися: якщо скриплять віконниці чи колодязний журавель, то завтра повіє відлигою. А поки що візьми он там, на покуті, старого календаря і прочитай уголос останню сторінку.

Я витяг приношену довголіттям книженцію, почав роздивлятися її. Вперше в житті мені пощастило тримати в руках дореволюційне видання. На придивок папір ще був міцний, текст розбірливий і гарні

ілюстрації. Поспіхом перелистав цупкі сторінки і зупинився там, де йшлося про останній місяць року.

"Назва "грудень",— почав читати вголос,— походить від самого характеру місяця. Із настанням заморозків розбита кіньми дорога перетворювалася в суцільне груддя. З цього приводу казали: грудень на возі витрусить не тільки сіно, а й душу. А що так з давен називали місяць на Україні, то це підтверджує Іпатіївський літопис: "Пойдоша... на кольхь, а по грудну пути, бо тогда мць грудень".

Останній рядок я ледве прочитав. На ньому й зупинив мене дідусь:

— Ти, мабуть, не все втямив з тої цитати. Та це й зрозуміло. Писалася вона понад тисячу років тому. Але вже й тоді, як бачиш, останній місяць року називали груднем. У народі ж — "студнем" та "мочавцем". На Поліссі довгий час жила назва "трусим". Грудень трусить не тільки сніжок, але й погоничів. Тому кажуть: "Груднева дорога не для воза, а для полоза", тобто саней.

Нарешті й тітка Ївга прийшла. Тому ми почали збиратися додому. Дідусь подивився на нас жалібливо-сумними очима.

— То коли вас чекати знову? — запитую дідуся.

— Один Бог святий знає,— відповів хрипкуватим голосом старенький.— Я вже, здається, своє одходив. Тепер ви навідуйтеся на погостини. А календарика можеш собі взяти на згадку. Цікава книжечка!

— Обов’язково прийдемо,— обіцяю дідусеві і ховаю за пазуху цінний подарунок.

Тітка Ївга вивела нас на вулицю. Бабуся довго розпитували, як почувається дідусь, що в нього болить.

— Хоч би зиму пережив,— відказала вона і почала витирати зволожені очі.— Щоночі з’являється гарячка, втрачає пам’ять. Чує душа моя, що йому недовго залишилося жити на цьому світі...

Ми вийшли на дорогу. Темно довкруж, хоч в око ткни. На вулиці ні душі. По обочинах, покліпуючи вогниками вікон, одна до одної тулилися оселі. Зараз, коли поміцнішав морозець, їм, хатам, од такого сусідства, здається, тепліше й затишніше.

У вечірніх сутінках оселі нагадують старих дідусів, що понатягували поверх голів солом’яні стріхи-капелюхи і попихкують сизим димком. З димарів, наче з люльок, він в’ється й зникає в темному безмежжі ночі.

Йдемо мовчки. Нарешті я не втримуюсь, забігаю поперед бабусі.

— Це правда, що дідусь уже ніколи більше не прийде до нас на погостини? Хто ж тоді розповідатиме мені прислів’я та приказки, народні прикмети?..

Бабуся пригортають мене до себе і довго не відпускають.

— Нічого, онучку, не зробиш. Хто народився, неодмінно має одійти. Такий закон життя. Ми вже прожили своє, щось доброго зробили, чогось не встигли, але намагалися зберегти все краще з попередніх поколінь. Тобі ж велено долею продовжити наш рід.— І, щоб якось розвеселити мене, додають: — Бачиш, як дрібно миготять у небі зорі? То — на холод. Прийшов, кажуть, грудень — приніс студень...

Але мені зараз не до прикмет. Важкий клубок підкочується до горла. Перед очима стоїть дід Тарас, його теплі й ласкаві очі лагідно усміхаються й мовби говорять: "Ну що це ти, хлопче, розкис? Подивися довкола, яка красива зима! Милуйся нею, радій літам молодим. У тебе ще все попереду. Тільки зумій мудро розпорядитися своїм майбутнім. Але при цьому пам’ятай — життя людське коротке, тому потрібно

встигнути зробити багацько добра. Отже, свій зачинок маєш починати сьогодні. На довгій життєвій ниві тобі всього доведеться скуштувати. Головне, не піддавайся розпачу, завжди і в усьому будь чесним і непоступливим, не зраджуй свій народ. Пам’ятай, що ти його дитя. А діти мають знати, чийого вони племені-роду..."

— Там, мабуть, уже й вечеря вихолола, ходімо швидше додому! — Бабуся беруть мене за руку, і ми поволі йдемо Забудською вулицею.

Вузька стежка круто повертає до нашої хати. А ось і криниця. Над нею схилився високий журавель, тримаючи в дзьобі бляшане відерце. Я прислухаюся, чи не поскрипує він. Ні, мовчки стоїть. Отже, як казав дідусь, мороз не відступить.

Це була остання дідусева прикмета, яку я запам’ятав з його мудрих вуст...

ПІСЛЯМОВА ПРО РОДОВІД

Як це не гірко, дідусь вже ніколи не прийде до нас на погостини. Гірко, але що поробиш... "Життя є життя, і нічого не буває вічного ",— так полюбляв казати дідусь Тарас.

Перед тим, як писати ці роздуми, я ще раз перечитав свій рукопис. Чимало з того, що я почув на погостинах, не увійшло до записника. Адже я намагався занотувати найцікавіше, особливо те, що тепер вже не почуєш ні від кого. Не зроби я цього — навічно забрав би дідусь із собою багато з тих скарбів і тієї мудрості, які жили у нас в народі з давніх-давен.

Може, я ніколи й не взявся б за ці записи, якби ж наш класний керівник. Це він перший проклав у моїй душі місточок між давниною і сучасністю, це він змусив мене іншими очима подивитися на людей та світ, що нас оточують.

Я багато тепер знаю про те, як жили серед незайманої природи наші пращури, як тісно з нею були пов’язані. В її оточенні й формувався їхній світогляд, і насамперед — любов та повага до самої природи.

Візьмімо хоча б народні прикмети. Я навів їх значно менше, ніж є насправді. До того ж, не всі вони можуть справдитись. І це насамперед тому, що люди багато завинили перед природою, порушили вироблену віками цілісність. І все ж переважна більшість прикмет {а цьому я свідок, бо не раз перевіряв на практиці) досить точно передбачають погоду.

Протягом століть люди навчилися спостерігати, запам’ятовувати і лишати на повсякдень лише ті зразки, які найточніше відповідали дійсності. Нині вже науково доведено, ще понад чотириста природних явищ можуть безпомилково завбачити природні зміни. Є навіть такі рослини-барометри, які чітко фіксують, коли буде дощ чи сонячна днина; за їхніми повадками визначають час Скажімо, латаття, що росте на болотах та заплавах, розпускає свої пелюстки лише о сьомій ранку, а згортає біля восьмої вечора...

Не знаю, як вам, а мені особливо подобаються прислів’я та приказки, пов’язані з окремими місяцями. Які вони точні, поетично-соковиті і влучні! Слухаєш їх і переконуєшся в мудрості нашого народу. Треба бути справді геніальним, щоб сказати так: "Хвали січень сніговий, травень дощовий, а серпень на хліб рясний" або "Питає лютий, чи добре взутий, бо прийде марець і вхопить за палець ". Тут — і образ, і поетична рима, і характерна ознака місяця!

Чи, скажімо, народні назви місяців. Скільки народила їх багата уява і які вони цікаві та мудрі! За кожною такою накличкою впізнаєш найхарактернішу вдачу місяця ("снігогін", "грудкотрус", "копень", "березіль "...). І що цікаво — жодна з них не повторюється. Вони не прийшли до нас з далекої Візантії чи Китаю, а народилися в тій чи іншій географічній зоні і мають глибоке місцеве коріння.

Це ж саме можна сказати і про свята та обряди. До кожної пори року були свої дійства. Взимку, коли хлібороб мав найбільше перепочинку, їх святкували частіше, а весною і влітку — рідше, бо треба було насамперед дбати про врожай.

Кожне свято чи обряд безпосередньо пов’язані з природою, хліборобськими заняттями, сподіванками на щедрий врожай і статки, родинну злагоду. Новорічні колядки та щедрівки, посівання зерном оспівують щасливий рік, що минув, і закликають новий з усілякими гараздами, веснянки та гаївки — пробудження природи, благословення весні, Івана Купайла — молодість і красу, а зажинки та обжинки ущедрюють землю за багатий врожай і возвеличують працьовиті руки, що виростили його.

Раніше я думав, що все це йде од церкви. Та й наші підручники, будемо відвертими, націлювали на такі роздуми. Тепер я точно знаю, що українські традиційні свята та обряди народилися задовго до прийняття у нас християнства. Церква тільки прилучила їх до себе, розумно використала. То чому це ми маємо цуратися своєї правічної культури?

Для мене було великою несподіванкою, коли я довідався від дідуся, що кожен день року мав свої чоловічі й жіночі імена. Це для того, щоб, як народиться дитина, дати їй неповторне ім’я-речення. Ось чому в давнину було стільки цікавих і оригінальних ймень. Нині ж наша фантазія вельми збідніла. Якось я перелічив своїх перевесників, їхні імена умістилися на пальцях однієї руки...

До чого все це я веду? Якщо ви уважно перечитали мої записи і вони вам сподобалися, то зробіть так само. Доки в когось ще залишилися в живих дідусі чи бабусі, прадідусі чи прабабусі — не полінуйтеся записати від них спогади. Це буде гарна пам’ятка не тільки про свій родовід, але й повага до нашої історії. Адже раніше на Україні було за честь і обов’язок знати свій родовід аж до сьомого коліна...

На жаль, не знаємо ми й давньої історії нашої землі, не знаємо, що колишніх наших пращурів називали древлянами.

На сучасній території Полісся колись проживало кілька племен, що об’єднувалися в Київській Русі. Серед них були і древляни — мешканці найближчих до Києва земель. Столиця знаходилася в сучасному Коростені — нашому районному центрі.

Древляни вважалися вельми мужніми й волелюбними людьми. Займалися вони переважно лісовими промислами — добували мед у дуплах дерев, де гніздилися дикі бджоли, ходили на звірині лови, обробляли шкіри. Від того, що жили серед лісів, їх і називали древлянами чи деревлянами.

З історії відомо, що найперше повстання проти феодалів у Київській Русі відбулося саме на древлянській землі. Київський князь Ігор, силою підкоривши сусідів, змушував їх сплачувати непосильну данину медом, воском та хутрами. 945 року князь зібрав військо і вирушив на збір податків.

Раз об’їхав володар свої землі. Але цього йому видалося замало. І він удруге почав робити об’їзд, вимагаючи повторної данини.

Розгнівані древляни повстали проти нього. Ненаситного князя було засуджено до страти. Так безславно закінчилися побори київського владики. Правда, двома роками пізніше княгиня Ольга зібрала величезне військо й жорстоко розправилася з волелюбним народом. Майже всіх чоловіків було перебито або ж взято у полон. Але історія залишила нам героїчну сторінку про перше антифеодальне повстання.

Я так детально розповів вам цю історію тому, що тими славними лицарями були наші пращури. Ми мусимо знати й пам’ятати свій кревний родовід.

Мені зараз важко сказати, чи зумію я дослідити всіх своїх прапредків. Але обов’язково робитиму це. Принаймні я вже знаю про кількох пращурів. Вони були бортниками, дьогтярами і смолярами. Це — по дідусевій лінії. А от у бабусиному коліні виявилося чимало удатливих казкарів.

А пригадуєте, що писав Іван Якович Франко у передньому слові до своєї казки "Фарбований лис "? "Тисячі речей у життю забудете, а тих хвиль, коли вам люба мама чи бабуся оповідала байки, не забудете до смерті".

Може, це до нас звернені мудрі слова Великого Каменяра?!

Чи, скажімо, народні назви місяців. Скільки народила їх багата уява і які вони цікаві та мудрі! За кожною такою накаткою впізнаєш найхарактернішу вдачу місяця ("снігогін", "грудкотрус", "копень", "березіль"...). І що цікаво — жодна з них не повторюється. Вони не прийшли до нас з далекої Візантії чи Китаю, а народилися в тій чи іншій географічній зоні і мають глибоке місцеве коріння.

Це ж саме можна сказати і про свята та обряди. До кожної пори року були свої дійства. Взимку, коли хлібороб мав найбільше перепочинку, їх святкували частіше, а весною і влітку — рідше, бо треба було насамперед дбати про врожай.

Кожне свято чи обряд безпосередньо пов’язані з природою, хліборобськими заняттями, сподіванками на щедрий врожай і статки, родинну злагоду. Новорічні колядки та щедрівки, посівання зерном оспівують щасливий рік, що минув, і закликають новий з усілякими гараздами, веснянки та гаївки — пробудження природи, благословення весні, Івана Купайла — молодість і красу, а зажинки та обжинки ущедрюють землю за багатий врожай і возвеличують працьовиті руки, що виростили його.

Раніше я думав, що все це йде од церкви. Та й наші підручники, будемо відвертими, націлювали на такі роздуми. Тепер я точно знаю, що українські традиційні свята та обряди народилися задовго до прийняття у нас християнства. Церква тільки прилучила їх до себе, розумно використала. То чому це ми маємо цуратися своєї правічної культури?

Для мене було великою несподіванкою, коли я довідався від дідуся, що кожен день року мав свої чоловічі й жіночі імена. Це для того, щоб, як народиться дитина, дати їй неповторне ім’я-речення. Ось чому в давнину було стільки цікавих і оригінальних ймень. Нині ж наша фантазія вельми збідніла. Якось я перелічив своїх перевесників, їхні імена умістилися на пальцях однієї руки...

До чого все це я веду? Якщо ви уважно перечитали мої записи і вони вам сподобалися, то зробіть так само. Доки в когось ще залишилися в живих дідусі чи бабусі, прадідусі чи прабабусі — не полінуйтеся записати від них спогади. Це буде гарна пам’ятка не тільки про свій родовід, але й повага до нашої історії. Адже раніше на Україні було за честь і обов’язок знати свій родовід аж до сьомого коліна...

На жаль, не знаємо ми й давньої історії нашої землі, не знаємо, що колишніх наших пращурів називали древлянами.

На сучасній території Полісся колись проживало кілька племен, що об’єднувалися в Київській Русі. Серед них були і древляни — мешканці найближчих до Києва земель. Столиця знаходилася в сучасному Коростені — нашому районному центрі.

Древляни вважалися вельми мужніми й волелюбними людьми. Займалися вони переважно лісовими промислами — добували мед у дуплах дерев, де гніздилися дикі бджоли, ходили на звірині лови, обробляли шкіри. Від того, що жили серед лісів, їх і називали древлянами чи деревлянами.

З історії відомо, що найперше повстання проти феодалів у Київській Русі відбулося саме на древлянській землі. Київський князь Ігор, силою підкоривши сусідів, змушував їх сплачувати непосильну данину медом, воском та хутрами. 945 року князь зібрав військо і вирушив на збір податків.

Раз об’їхав володар свої землі. Але цього йому видалося замало. І він удруге почав робити об’їзд, вимагаючи повторної данини.

Розгнівані древляни повстали проти нього. Ненаситного князя було засуджено до страти. Так безславно закінчилися побори київського владики. Правда, двома роками пізніше княгиня Ольга зібрала величезне військо й жорстоко розправилася з волелюбним народом. Майже всіх чоловіків було перебито або ж взято у полон. Але історія залишила нам героїчну сторінку про перше антифеодальне повстання.

Я так детально розповів вам цю історію тому, що тими славними лицарями були наші пращури. Ми мусимо знати й пам’ятати свій кревний родовід.

Мені зараз важко сказати, чи зумію я дослідити всіх своїх прапредків. Але обов’язково робитиму це. Принаймні я вже знаю про кількох пращурів. Вони були бортниками, дьогтярами і смолярами. Це — по дідусевій лінії. А от у бабусиному коліні виявилося чимало удатливих казкарів.

А пригадуєте, що писав Іван Якович Франко у передньому слові до своєї казки "Фарбований лис "? "Тисячі речей у життю забудете, а тих хвиль, коли вам люба мама чи бабуся оповідала байки, не забудете до смерті".

Може, це до нас звернені мудрі слова Великого Каменяра?!